

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗІНА

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра соціології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної роботи

на тему:

**«ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЖИТТЄВІ ПЛАНИ
СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ: МОЖЛИВОСТІ
ТА РИЗИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ»**

Виконала: студентка 2 курсу групи СТ-61

другого (магістерського) рівня освіти
спеціальності 054 – Соціологія

Беляєва В.О.

Науковий керівник: докторка соціологічних
наук, професорка Сокурянська Л.Г.

Рецензент: кандидатка соціологічних
наук, доцентка кафедри філософії і політології
Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова
Зінчина О.Б.

Харків – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Соціологічний факультет
Кафедра соціології

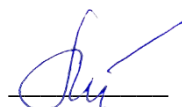
Рівень вищої освіти – магістр

Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 054 Соціологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

**В.о. завідувачки
кафедри соціології**

Людмила СОКУРЯНСЬКА

“___” ___2024 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ**

Бєляєва Вікторія Олександрівна
(прізвище, ім'я, по батькові студента)

1. Тема роботи «Освітньо-професійні орієнтації та життєві плани сучасних українських старшокласників: можливості та ризики реалізації»

керівник роботи Сокурянська Людмила Георгіївна, докторка соціологічних наук, професорка

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від 04 листопада 2024 року № 1006-5/3582

2. Строк подання студентом роботи 02 грудня 2024 року

3. Перелік питань, які потрібно розробити

- визначити можливі теоретико-методологічні засади дослідження освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників;
- надати авторське визначення (чи уточнити) головних понять дипломного дослідження, а саме «освітньо-професійні орієнтації» та «життєві плани»;

- визначити найбільш доцільні методи емпіричного вивчення освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників України;
- проаналізувати ціннісні орієнтації двох поколінь українських старшокласників – покоління ковіду та покоління війни;
- з'ясувати місце цінності освіти в ієрархії ціннісних орієнтацій українських старшокласників;
- здійснити порівняльний аналіз освітньо-професійних орієнтацій українських старшокласників в умовах таких екстремальних ситуацій, як пандемія та війна;
- визначити наявні ризики реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників;
- визначити, які шляхи обирають старшокласники для подолання/мінімізації ризиків реалізації освітньо-професійних орієнтацій;
- сформулювати рекомендації щодо можливих дій державних органів управління освітою та інститутів громадянського суспільства, спрямованих на подолання/мінімізацію ризиків реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів українських старшокласників.

4. План роботи

№ з/п	Назви етапів роботи
1.	Аналіз наукової літератури за проблематикою дипломної роботи
2.	Визначення теоретико-методологічних засад дипломного дослідження
3.	Написання теоретичних розділів дипломної роботи
4.	Розробка програми та інструментарію емпіричного дослідження за темою дипломної роботи на основі визначеної теоретико-методологічної бази.
5.	Полювий етап: збір емпіричних даних методом онлайн-анкетування.
6.	Обробка, аналіз та інтерпретація отриманої інформації.
7.	Написання емпіричного розділу дипломної роботи
8.	Формулювання висновків та рекомендацій за результатами дипломного дослідження.

5. Дата видачі завдання 10 жовтня 2024 року.

Студент

Вікторія БЕСЛЯЄВА

Керівник роботи

Людмила СОКУРЯНСЬКА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ МОЛОДІ.....	11
1.1 «Цінності» та «ціннісні орієнтації» як соціологічні категорії.....	12
1.2. Типологія цінностей.....	18
1.3 Освіта як індивідуальна цінність.....	21
1.4 «Освітньо-професійні орієнтації» та «життєві плани» як соціологічні поняття.....	22
1.5 Молодь як об'єкт соціологічного вивчення: актуальні дослідницькі аспекти.....	24
1.6 Ціннісні зрушення в Україні та світі: спільне та відмінне	25
1.7 Ціннісний дискурс сучасної української соціології	29
Висновки до розділу 1	30
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ ЯК ПРОСТІР ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ І ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ УКРАЇНСЬКИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ	32
2.1 Теоретико-методологічні підходи до вивчення феноменів ризику	32
2.2 Основні положення концепції суспільства ризику.....	37
2.3 Ризики професійного вибору: досвід зарубіжних досліджень	41
2.4 Професійний вибір та ринок праці в українському суспільстві ризику....	45
2.5 Освітньо-професійні орієнтації та життєві плани старшокласників як загальносоціальна проблема	51
Висновки до розділу 2	53
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ УКРАЇНСЬКИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	54
3.1 Програма дослідження «Старшокласник – 2024»	54
3.2 Освітньо-професійні орієнтації та життєві плани українських старшокласників: порівняльний аналіз результатів досліджень 2021 та 2024 років	63
3.3 Результати застосування методики незавершених речень у вивченні думок старшокласників щодо професійного вибору та майбутнього	75

Висновки до розділу 3	87
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93
ДОДАТКИ.....	102

ВСТУП

Сучасне українське суспільство зазнає значних змін у багатьох аспектах. Глобалізаційні процеси, розвиток новітніх технологій, розширення доступу до різноманітної інформації зумовлюють ці зміни, зокрема в контексті появи нових професій та сфер зайнятості, що, зокрема, характеризує постіндустріалізацію українського суспільства, що зумовлює появу нових можливостей для розвитку та самореалізації молоді.

Сучасне українське суспільство перебуває в скрутному стані через повномасштабне вторгнення Російської Федерації на її територію 24 лютого 2022 року, що негативно впливає на всі сфери життєдіяльності держави, зокрема економічну. Це зумовлює виникнення нових ризиків у виборі молоддю освітньо-професійних та життєвих траєкторій та їхньої реалізації.

Проблемна ситуація, що зумовлює необхідність проведення нашого дослідження, а отже, його актуальність, полягає (в онтологічному аспекті) у протиріччі між орієнтаціями, планами, очікуваннями молоді та можливостями їхньої реалізації за умов невизначеності та ризиків, що спонукає молодих людей шукати варіанти для самореалізації в інших країнах або адаптуватися до експоненційних змін у суспільстві. Молоде населення України активно скорочується внаслідок багатьох факторів: жінки, особливо з дітьми, намагаються виїхати за кордон, щоб знайти безпечний притулок; хлопці, яким не виповнилося 18 років, також часто прагнуть встигнути виїхати та, можливо, здобувати вищу освіту в інших країнах; все більше молодих чоловіків відправляються захищати країну, багато з них віддають своє життя на фронті. Україна втрачає свій трудовий потенціал наразі та в перспективі. Такі обставини складають серйозну проблему не тільки на індивідуальному, а й на загальносоціальному рівні.

Гносеологічний аспект проблемної ситуації полягає в тому, що ми не знаємо, як змінилися освітньо-професійні орієнтації та життєві плани української молоді під впливом повномасштабного вторгнення, що дійсно впливає на освітньо-професійний вибір старшокласників, що їх непокоїть та як зробити Україну привабливою для молодих людей, щоб вони хотіли залишатися на батьківщині та працювати на благо своєї країни, бачили тут своє майбутнє, а також як держава може мотивувати тих, хто поїхав за кордон, до повернення.

Об'єкт роботи – освітньо-професійні орієнтації та життєві плани сучасних українських старшокласників.

Предмет – можливості та ризики реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників.

Метою нашої роботи є визначення можливостей та ризиків освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників.

Досягнення поставленої мети передбачало реалізацію таких **завдань**:

- 1) визначити можливі теоретико-методологічні засади дослідження освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників;
- 2) надати авторське визначення (чи уточнити) головних понять дипломного дослідження, а саме «освітньо-професійні орієнтації» та «життєві плани»;
- 3) визначити найбільш доцільні методи емпіричного вивчення освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників України;
- 4) проаналізувати ціннісні орієнтації двох поколінь українських старшокласників – покоління ковіду та покоління війни;
- 5) з'ясувати місце такої цінності, як освіта в ієрархії ціннісних орієнтацій українських старшокласників;

- 6) здійснити порівняльний аналіз освітньо-професійних орієнтацій українських старшокласників в умовах таких екстремальних ситуацій, як пандемія та війна;
- 7) визначити наявні ризики реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників;
- 8) визначити, які шляхи обирають старшокласники для подолання/мінімізації ризиків реалізації освітньо-професійних орієнтацій;
- 9) сформулювати рекомендації щодо можливих дій державних органів управління освітою та інститутів громадянського суспільства, спрямованих на подолання/мінімізацію ризиків реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів українських старшокласників.

У контексті вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій ми зверталися до теоретичних розробок таких зарубіжних та українських вчених, як Р. Лотце, М. Шелер, Д. Дьюї, Д. Льюїс, М. Вебер, Е. Дюркгайм, В. Томас, Ф. Знанецький, К. Клакхон, Т. Парсонс, Н. Смелзер, М. Рокич, Ш. Шварц, Р. Інглхарт, В. Бакіров, Л. Сокурянська. Для вивчення поняття ризику та концепції суспільства ризику ми спиралися на роботи У. Бека, Е. Гідденса, М. Дуглас, Н. Лумана, З. Баумана. Фокусуючись на проблематиці професійного вибору та ризиків на ринку праці, ми розглядали напрацювання Р. Сакса та С. Шора, Д. Джексона та М. Томлінсона, Х. Чжан і Б. Цзоу, Р. Лента та С. Брауна, О. Дейнеко, Л. Белової, Л. Сокурянської, І. Стеців, Г. Чепурка.

Емпіричною базою роботи є здійснені за нашої участі дослідження Соціологічної асоціації України «Старшокласник – 2021: повсякденні практики та життєві плани» та «Старшокласник – 2024: життєві та освітньо-професійні плани старшокласників України в умовах війни» (керівник обох досліджень – професорка Сокурянська Л.Г.). Обидва дослідження були здійснені методом анкетного опитування в онлайн-форматі із застосуванням простої районованої

вибірки. У 2021 році в ньому взяли участь 1311 учнів 9-11 класів з чотирьох міст, що представляють різні регіони України: Харків – 472 респонденти, Одеса – 353 респонденти, Черкаси – 300 респондентів, Івано-Франківськ – 186 респондентів. Дослідження 2024 року ще триває, тому ми використовуватимемо ті дані, які отримані станом на 11.11.2024. До аналізу було взято відповіді 663-х учнів 10-11 класів, серед них із Харкова – 200 респондентів, Одеси й Херсону – 106 респондентів, Борислава й Дрогобича – 157 респондентів та Черкас – 200 респондентів. Пропорційний розподіл за регіонами збережено.

Для подальшої перевірки за допомогою аналізу зазначеної емпіричної інформації ми висуваємо такі гіпотези:

- 1) значущість освіти для старшокласників у період повномасштабного вторгнення підвищиться порівняно з періодом пандемії;
- 2) в умовах війни орієнтації старшокласників на цінності матеріального благополуччя та самореалізації суттєво зміняться;
- 3) за умов невизначеності та нестабільності старшокласники орієнтуються на «безпечні» професії, намагаючись таким чином мінімізувати ризики;
- 4) сучасні старшокласники демонструють готовність до зміни професійної траєкторії в майбутньому;
- 5) в сучасних умовах старшокласники, здійснюючи професійний вибір, орієнтуються не на зовнішні чинники, а переважно на власні інтереси та вподобання;
- 6) існує протиріччя між професіями, які найімовірніше будуть обирати старшокласники, та нагальними потребами українського суспільства, які виникли внаслідок повномасштабної російсько-української війни.

Для аналізу емпіричних даних буде використано такі методи, як: аналіз одновимірних розподілів, аналіз двовимірних розподілів, факторний аналіз (як метод створення індексу).

Наукова новизна роботи полягає в такому:

- надана авторська дефініція поняття «освітньо-професійні орієнтації», яке визначається як засноване на цінностях, індивідуальних уподобаннях та здібностях особистості прагнення до здобуття освіти, що стимулює її до здійснення вибору певної спеціальності та професії;
- концептуалізовано освітньо-професійні орієнтації та життєві плани старшокласників як індивідуальний ризик та загальносоціальну проблему;
- застосовано синтетичний підхід до вивчення освітньо-професійних орієнтацій, вибору професії та життєвих планів старшокласників в умовах ризикогенного середовища та його суб'єктивного сприйняття учнівською молоддю;
- за допомоги застосування методу факторного аналізу створено індекс орієнтацій старшокласників на отримання вищої освіти;
- виявлено переваги застосування методики незавершених речень для вивчення особливостей професійного вибору та орієнтацій на майбутнє українських старшокласників в умовах війни.

Робота складається зі вступу, трьох розділів (два теоретичних та один практичний розділи), висновків, списку використаних джерел, що налічує 77 найменувань, та 6 додатків. Загальний обсяг роботи – 133 сторінки (90 з них – текст роботи).

РОЗДІЛ 1. ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ МОЛОДІ

Цінності та ціннісні орієнтації виступають як ключові фактори, що визначають формування освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів особистості. Вони впливають на вибір цілей, вирішення проблем та взаємодію в особистому та професійному контекстах. У виборі освітніх та професійних шляхів людина спирається на цінності, які стають визначальними для її ставлення до життя та досягнення успіху.

Цінності визначають напрямок розвитку особистості, встановлюючи критерії важливого та прийнятного. Освітньо-професійні орієнтації та життєві плани формуються на основі індивідуальних цінностей, відображаючи уподобання та пріоритети особистості в області навчання, кар'єрного росту, стилю життя тощо.

За відсутності відповідності між цінностями та обраною сферою діяльністю може виникнути невідповідність та внутрішньоособистісні конфлікти. Тому важливо, щоб освітні та професійні плани відповідали цінностям особистості, щоб досягти гармонії та задоволення в особистому та професійному житті.

Щоб зрозуміти природу формування освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів особистості на теоретичному рівні, розглянемо основні наукові розробки в межах ціннісної проблематики.

1.1. «Цінності» та «ціннісні орієнтації» як соціологічні категорії

Цінності виникають внаслідок пізнання індивідом того, що його оточує, усвідомлення зв'язків між певними речами та власними інтересами та потребами. Існують особливі форми свідомості, які сприяють процесу виокремлення чогось важливого та цінного у навколишньому середовищі. Духовно-практичні форми пізнання реальності є ціннісною свідомістю, феноменальність якої виявляється у виробленні певних ідеалів, еталонів, в оцінці того, що є, в категоріях того, що має бути, зіставленні речей, ієрархізації всього, що оточує, за різними критеріями тощо. Завдяки ціннісній свідомості суб'єкт знаходить себе не тільки у світі явищ і процесів, що потребують гносеологічного пояснення, а й у світі аксіологічних предметів, сутність яких також не завжди збігається з тим, що бажано для індивіда, або з тим, як він це розуміє [1, с. 20].

Вважається, що аксіологія, тобто наука, яка вивчає цінності, ціннісні орієнтації, їхню природу, сутність, функціонування тощо, зародилася в XIX столітті завдяки працям філософів-неокантіанців. Серед них був Рудольф Герман Лотце, який в середині XIX століття ввів до наукового обігу, до мови філософії поняття «цінність». Хоча філософська концепція Канта містить певні початки аксіологічної проблематики (а саме його ідея поділу світу на сферу свободи та сферу необхідності), авторство поняття «цінність» належить саме Р. Лотце. На думку вченого, цінність будь-чого залежить від місця та ролі в реалізації світового телеологічного процесу. Він також говорить про те, що ми визначаємо цінність чогось через відчуття задоволення чи незадоволення. Менш цінним є те, що викликає задоволення випадково, а більш цінне те, що відповідає загальним нормам індивіда. Найвищу цінність має те, що є приємним абсолютно завжди, постійно, та не залежить від настрою або зовнішніх факторів (надано за: [2, с. 100-101]).

Розглянемо також тлумачення цінностей за М. Шелером. Макс Шелер – німецький філософ та соціолог. Він розумів цінності як ідеальні, прості якості,

які не є нерозкладними та незалежними одна від одної, та вони не належать до емпіричного світу. М. Шелер вважав, що людина має цінності тільки в почуттях, і тому вчений ввів до аксіології поняття «почуття цінності», що означає емоційне переживання, предметом якого є цінність. Філософ писав про те, що людина відчуває цінність тільки коли має певні емоційні переживання, які допомагають їй зрозуміти ці цінності та їхню значущість, ієрархізувати їх. До найвищих цінностей М. Шелер відносить любов та ненависть, тому що це найвищі емоційні переживання. Він називає любов «найвищим рівнем інтенційного емоційного життя» [3, с. 267], стверджуючи, що саме вона перш за все спричиняє інтенцію руху від цінностей нижчого рівня (наприклад гедоністичних та вітальних) до вищих цінностей (духовних, релігійних) [2, с. 101].

Такий підхід в аксіології називають феноменологічним. У межах цього підходу наголошують увагу на такій особливості людських цінностей, як їхній внутрішній зв'язок з емоційними переживаннями, почуттями, детермінованості цінностей цими факторами. Однак є й інші підходи. Так, наприклад, американський філософ Джон Дьюї дотримується ідей філософського прагматизму та натуралізму. Він зазначає, що річ має цінність не через певне суб'єктивне ставлення до неї, а тому, що вона є інструментом, засобом для досягнення конкретної мети. Дж. Дьюї також стверджує, що ніщо не має цінності автоматично, цінність не є внутрішньо властивою особливістю або характеристикою речей. Все залежить від ситуації. Тобто вчений говорить про те, що цінності можна розглядати лише предметно, говорячи про конкретні випадки, а не узагальнювати цінності будь-яких речей [4].

Натуралістський підхід застосовував американський філософ Девід Келлог Льюїс, який вважав, що речі мають цінності, тому що мають об'єктивні характеристики та властивості, котрі викликають певні людські емоції та стани у свідомості індивіда. Ці стани, на думку вченого, не залежать від індивідуальності людини, а є загальними, характерними для психології людей (надано за: [2, с. 102]).

Тепер розглянемо, як поняття «цінність» визначають соціологи. Перш за все зазначимо, що в соціології його почали активно використовувати на рубежі XIX-XX століть. Передусім слід згадати німецького класика Макса Вебера. Хоча вчений не надав чіткого визначення цінності, його праці доводять, що саме він мав на увазі під цим терміном. М. Вебер розглядав цінності як певні узагальнені цілі та шляхи їхнього досягнення, які забезпечують інтеграцію суспільства та допомагають індивідам здійснювати соціально прийнятні вибори щодо своєї поведінки в певних важливих ситуаціях. Він також відзначав, що цінність – це віра в безумовну естетичну, релігійну чи будь-яку іншу самодостатність чогось. М. Вебер підкреслював, що наявність естетичних та релігійних цінностей протестантизму є надзвичайно важливим для розвитку капіталізму. Вчений також посилався на систему цінностей як на важливий елемент формування культури конкретного суспільства [5].

Класик соціології Еміль Дюркгайм також активно використовував поняття «цінність» у своїх роботах. Однак, як і М. Вебер, не надавав йому чіткого визначення. Проте, звертаючись до робіт Е. Дюркгайма, можна зрозуміти, що він розглядав цінності як певні ідеали, які відіграють провідну роль у визначенні людиною своєї поведінки, вважаючи, що на цінності впливають реальні та дієві колективні сили. Вчений також говорив про те, що цінності одночасно певною мірою справляють на нас враження нав'язуваної реальності та є для нас бажаними речами, які ми щиро любимо та до яких прагнемо [6]. Щодо природи цінностей Е. Дюркгайм зазначав, що вони мають як суб'єктивні, так і об'єктивні начала. Він писав, що, з одного боку, будь-яка цінність передбачає оцінку, яку здійснює суб'єкт у тісному взаємозв'язку з якимось станом почуттів. На думку соціолога, те, що має цінність, є певною мірою добре. Те, що є добре, – бажано. А будь-яке бажане є внутрішнім станом. Вчений доходить висновку, що цінності мають таку ж саму об'єктивність, як і речі [7].

Американські соціологи Уільям Томас та Флоріан Знанецький у своїй широко відомій роботі «Польський селянин в Європі та Америці» надають одну з перших дефініцій цінності в контексті соціологічного знання. «Під соціальною

цінністю ми розуміємо будь-який предмет, який має емпіричний зміст, що є доступним для членів соціальної групи, а також значення, внаслідок якого він є або може бути об'єктом дії», – пишуть автори [8, s. 54].

Отже, як бачимо, різні погляди, кути зору на таке поняття, як цінності, спричиняє й різні його розуміння та трактування. Так, американський соціолог Франц Адлер, проаналізувавши визначення цінності різними авторами, виділив чотири групи дефініцій цього поняття залежно від того, з феноменами якого роду ідентифікують цінність. До першої групи вчений відніс ті визначення поняття «цінність», головною ідеєю яких є те, що цінність – це деякий абсолют, дещо незалежне, об'єктивне, вічне. До другої групи Ф. Адлер відносив такі дефініції, які розглядають цінності як певні матеріальні або нематеріальні предмети, що здатні задовольнити ті чи інші потреби індивіда, а тому є цінними. Третя група, яку виділив вчений, містить визначення, які говорять про людську природу цінностей, тобто вони походять від біологічних потреб та розуму людини. В четвертій групі опинилися ті дефініції поняття цінності, які прирівнюють цінності до дій, вербальної або невербальної поведінки, та вони не існують ніде, крім дій [9]. Ф. Адлер говорить про те, що цінності можна вивчати та пізнавати, тільки досліджуючи дії індивідів, тому що, як пояснює соціолог, будь-які потреби, інтереси, установки, бажання, воля, норми – тобто оцінки окремих індивідів або їхніх об'єднань – виражаються в діях. А отже, саме в діях потрібно вивчати й цінності [9, p. 276].

Звернемося також до визначення поняття «цінність», яке запропонував американський соціальний антрополог Клайд Клакхон. Він визначає цінність як експліцитну (тобто явну) або імпліцитну (приховану) концепцію того, що бажано, яка є характерною для індивіда або групи та яка впливає на вибір доступних способів, засобів та цілей дії. Вчений говорить про те, що ми не можемо сприймати цінність ані на вербальному, ані на невербальному рівні, тому що вона є чимось абстрактним, результатом, продуктом діяльності людини. К. Клакхон наголошує на тому, що цінності – це наукові абстракції, вони не є елементами організму або частинами реальності, що нас оточує. Цінності, на

думку вченого, є концепціями, логічними конструктами. Також він упевнений в тому, що цінності є необхідною складовою суспільного життя, без них неможливе функціонування суспільства та ефективна міжособистісна або міжгрупова взаємодія. Соціолог зазначає, що вибір дії в певній ситуації базується на біологічних, соціально-психологічних та соціокультурних особливостях індивіда або групи, а також на стані соціального середовища загалом [10].

Позицію К. Клакхона щодо такої природи цінностей підтримував класик соціології Талкотт Парсонс. Він називав цінність «концептуалізацією бажаного» [11, s. 248]. Вчений наголошував на тому, що цінності формуються під впливом суспільства, загальноприйнятих уявлень про бажане. Будучи представником та засновником такого напрямку в соціології, як структурний функціоналізм, Т. Парсонс говорив про те, що цінності є вищими принципами, на основі яких забезпечується цілісність, згода як в малих соціальних групах, так і у великих, та й у суспільстві загалом (наведено за: [2, с. 109]).

Американський соціолог Нейл Сметзер у своєму відомому підручнику з соціології визначає цінності як загальноприйняті переконання стосовно цілей, до яких людина повинна прагнути. Вчений також наголошує на тому, що саме цінності є основою взаємодії між людьми, адже вони містять певні норми, сподівання та стандарти, якими керується індивід під час будь-якої взаємодії [12].

Вважаємо за необхідне також розглянути, як визначають поняття «цінності» сучасні українські соціологи. Наприклад, В. Бакіров наголошує на необхідності врахування такої обов'язкової ознаки цінностей, як суб'єктивне визнання предмета цінністю. Проаналізувавши дефініції цінності багатьох вчених, він формулює своє визначення. За В. Бакіровим, цінності – це об'єкти (матеріальні та ідеальні, реальні та уявні), які індивіди оцінюють позитивно, а тому вони є джерелом поведінкових імпульсів, мотивацій, стимулів дій тощо [1, с. 20].

Л. Сокурянська, аналізуючи цінності та інші ціннісні феномени, приділяє увагу трьом їхнім складовим: когнітивній, афективній та волютивній. Вона

говорить про те, що за допомогою когнітивного компонента цінностей та інших ціннісних феноменів (ціннісних орієнтацій, ціннісних систем, ціннісної системи, ціннісного поля) індивід або соціальна група має можливість не тільки пізнавати та осмислювати соціальну реальність, концептуалізувати власні стани, а й змінювати їх, свою діяльність та поведінку. Процес такого осмислення відбувається через механізми саморефлексії, що властиві людям [2, с. 116-117].

Л. Сокурянська зазначає, що аналіз афективної складової ціннісних феноменів є особливо важливим для вивчення молоді, адже через вік їй характерна надмірна емоційність, яка відіграє значну роль у формуванні ціннісної свідомості молодих людей [2, с. 117].

Волютивний компонент, на думку вченої, проявляється в тому, як впливає система цінностей на конкретний вибір індивіда певних способів поведінки, прийняття рішень тощо [2, с. 117].

Л. Сокурянська надає власну дефініцію поняттю «цінності», визначаючи їх як «концепції життєвих уподобань особистості (або соціальної групи), які виражають її здатність до осмислення навколишньої реальності, оціночного ставлення до неї, а також її емоційний (афективний) стан та волютивні інтенції, які виступають головними мотиваторами поведінки та діяльності того чи іншого соціального суб'єкта» [2, с. 117].

А тепер розглянемо визначення поняття «ціннісні орієнтації». Воно було введено в соціологію у 20-х роках минулого століття завдяки У. Томасу та Ф. Знанецькому. Під ціннісними орієнтаціями вчені розуміли соціальні установки особистості, які регулюють її поведінку. Слід зазначити, що західні соціологи ХХ століття майже ототожнювали поняття «орієнтації» з поняттям «установки» (attitude) або трактували орієнтації як діяльність суб'єкта, що орієнтована на певний об'єкт. Т. Парсонс активно використовував це поняття у своїх роботах. Вчений виділив декілька видів ціннісних орієнтацій, а саме: афективні та афективно-нейтральні орієнтації (тобто емоційне або беземоційне ставлення до об'єкта); специфічні та дифузні орієнтації (прагнення до певної обмеженої цілі або до декількох скомбінованих цілей); партикулярні та

універсальні орієнтації (залежно від критеріїв, які застосовують для оцінки суб'єкта, – спеціальні або загальні); орієнтації на приписання та орієнтації на досягнення мети (очікування на дії, котрі пов'язані з приписаними або досягнутими цілями, статусами та ролями); колективістські орієнтації (прагнення до досягнення переважно спільних, колективних цілей) (наведено за: [2, с. 117-118]).

К. Клакхон також звертався до поняття «ціннісні орієнтації», визначаючи його як вираження прагнень особистості (або групи), котрі базуються на культурних особливостях, суспільних прагненнях, вираженні свідомості, вираженні зрілої рефлексії. Також він зазначав, що вплив еліти в суспільстві переважно має більше значення для формування ціннісних орієнтацій індивіда, ніж біопсихічні фактори. Вчений запропонував вісім вимірів для вивчення ціннісних орієнтацій: модальність (позитивна, негативна), зміст (естетичний, пізнавальний, моральний); індуктивний вимір (експресія, інструменталізм); міра спільності (одно- чи багатотематичні); інтенсивність; виразність; охоплення (одиначне, групове); організація (ієрархія цінностей) [10].

В. Бакіров визначає ціннісні орієнтації як «системно пов'язані ціннісні уявлення, що реально детермінують вчинки та дії людини, виявляються та знаходять себе в практичній поведінці, визначаючи якісну своєрідність життєдіяльності особистості, її спосіб життя» [1, с. 118].

Отже, проведений нами дефінітивний аналіз понять «цінність» та «ціннісні орієнтації» дозволив дійти висновку, що, попри різноманіття підходів до визначення цих понять, вчені радше розходяться в думках щодо природи досліджуваних феноменів, а не в самому розумінні цих термінів.

1.2. Типологія цінностей

З огляду на обрану нами проблематику, вважаємо за необхідне розглянути відомі типології цінностей. Це допоможе нам ще глибше зрозуміти їхню природу та сутність. Звісно, типологій цінностей дуже багато. Ми зупинимосся лише на

декількох з них. Наприклад, М. Шелер будує свою типологію на тому, що цінності мають певну ієрархію за критеріями моральності, яка має об'єктивний характер. Так, він виділяє цінності відчуттів, вітальні цінності, духовні та релігійні цінності. Цей підхід виражає «висоту» цінностей. Вчений також застосовує інший підхід до ієрархізації цінностей, відштовхуючись від їхніх сутнісних носіїв. Тут він виокремлює особистісні та предметні цінності; власні та чужі цінності, що мають однаковий статус; цінності актів, функцій, реакцій; цінності переконання, дії, успіху; цінності інтенції та цінності стану; цінності основ, форм, відносин; індивідуальні та колективні цінності; самостійні та похідні цінності [13, S. 319-323].

Польсько-американський соціолог Мілтон Рокич, з огляду на типологію М. Шелера, запропонував поділяти цінності на дві групи: термінальні та інструментальні. Термінальні цінності – це головні орієнтири особистості, її цілі, ідеали, переконання. Інструментальні цінності – це певні засоби для досягнення цілей та ідеалів, які має індивід та які закладені в набір його термінальних цінностей. М. Рокич поділяє термінальні цінності на особистісні та соціальні, а інструментальні – на цінності моралі та цінності компетентності [14]. Як приклад термінальних цінностей можна навести такі цінності, як щастя, добробут, гармонія, задоволення, свобода, рівність, повага, дружба, краса тощо. Інструментальні цінності – це зазвичай певні риси характеру та інші особистісні риси, такі як рішучість, наполегливість, скромність, відповідальність, сумлінність, акуратність, впевненість у собі, освіченість, толерантність, комунікабельність тощо.

Автор методики дослідження цінностей, яку використовують у European Social Survey, Шалом Шварц є також автором теорії основних людських цінностей. Вчений критикував типологію цінностей М. Рокича з огляду на те, що такий їхній поділ, на його думку, полягає лише у формі слів, що пропонують до оцінки, тобто іменники та прикметники. Однак його дослідження довело, що якщо сформулювати всі цінності як термінальні, це не буде мати великого

значення, адже сенс не у формулюванні, а в змісті, наповненості кожного поняття. Ш. Шварц вбачає природу цінностей в базових потребах індивіда та його соціальному досвіді. Так, соціолог виокремлює два рівні цінностей: нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів. Він згрупував цінності за десятьма типами мотиваційних цілей (див., напр.: [15; 16]):

- прихильність до інших (benevolence) – турбота про добробут тих, з ким індивід перебуває в близькому контакті, лояльність, чесність, відповідальність, готовність прощати, допомагати;
- керування самим собою (self-direction) – незалежні мислення та поведінка, творчість, схильність до пізнання, свобода, зацікавленість, цілепокладання;
- універсальність (universalism) – повага, розуміння інших, висока оцінка інших, турбота про благополуччя всіх людей та природи, єдність з природою, соціальна рівність, справедливість, мудрість, широта мислення, краса;
- безпека (security) – надійність, гармонія та стабільність у суспільстві та у відносинах, безпека окремого індивіда, а також сім'ї та держави, громадський порядок, чистота, взаємна корисність;
- конформність (conformity) – утримання від дій, нахилів та імпульсів, котрі могли б засмутити інших людей або завдати шкоди їм, громадському порядку або прийнятим соціальним нормам, самодисципліна, повага до батьків і старших, слухняність, ввічливість;
- досягнення (achievement) – особистий успіх за допомогою проявлення компетентності відповідно до соціальних стандартів, амбітність, впливовість людини, успішність;
- гедонізм (hedonism) – прагнення до отримання задоволення, насолода життям;
- стимуляція (stimulation) – новизна, азарт, збудження від різноманітності життя;
- традиція (tradition) – прийняття і дотримання традицій, звичаїв та ідей традиційної культури та релігії, благочестя, скромність;

- влада (power) – соціальний статус і престиж, контроль за людьми та ресурсами, соціальна влада, багатство, підтримка іміджу.

1.3 Освіта як індивідуальна цінність

Духовні цінності, зокрема цінності освіти та знання, завжди були у фокусі уваги філософів та соціологів.

Зазвичай розмежовують такі поняття та відповідні їм феномени, як цінність освіти та освітні цінності. Перша визначається за місцем у загальній ієрархії цінностей особистості. Цінності освіти виражають значущість тих чи інших можливостей, які можуть бути реалізовані в межах освітнього простору, тобто інституціоналізованого процесу здобуття знань та навичок [17] (цінності освіти як процесу), а також тих духовних та матеріальних переваг, які має освічена особистість (цінності освіти як результату).

Звертаючись до вивчення освіти з точки зору ціннісного підходу, ми розглядаємо її і як термінальну, і як інструментальну цінність. Термінальною цінністю вона є у тому разі, якщо індивід розглядає освіту як ціль, як самоцінність. Освіта як інструментальна цінність є цінністю компетентності та виражає прагнення індивіда до оволодіння певними знаннями та вміннями, які він вважає необхідними та актуальними. В такому разі освіта є інструментом, цінністю-засобом, який людина розглядає як умову самореалізації, досягнення матеріального достатку, побудови кар'єри, встановлення певних соціальних зв'язків тощо.

Вивчаючи те, як старшокласники сприймають освіту (як ціль або як інструмент для досягнення життєвого успіху), ми дійшли висновку, що вона для них є радше інструментальною, ніж термінальною цінністю. Також у ході аналізу даних попередніх досліджень сформулювали гіпотезу, що попри війну українські старшокласники високо цінують освіту, її значущість могла навіть підвищитись останнім часом [18, с. 175]. Можемо аргументувати це в декілька способів. По-перше, оскільки війна створює атмосферу нестабільності та

небезпеки, що посилює потребу в стабільному та передбачуваному майбутньому, старшокласники можуть сприймати освіту як засіб для отримання потенційної відносної стабільності, оскільки вона відкриває можливості для працевлаштування і самостійного життя в умовах невизначеності. По-друге, для багатьох старшокласників та їхніх сімей освіта могла стати інструментом, який сприятиме кращій самореалізації не тільки в Україні, а й за кордоном, що є важливим, зокрема й у контексті війни. По-третє, в умовах нестабільності та невизначеності, високого рівня безробіття в країні, а, відповідно, загострення конкуренції на ринку праці старшокласники можуть розглядати освіту як важливий ресурс частіше, ніж до повномасштабного вторгнення. Це важливий аспект, до якого ми повернемося в емпіричній частині цієї роботи.

Вивчення цінності освіти для старшокласників допомагає зануритись у розуміння ціннісного світу молодих людей, що визначає їхні життєві плани та перспективи розвитку суспільства загалом. При цьому необхідно звертатися до порівняльного аналізу цінності освіти, прослідковуючи, яке місце в ціннісній ієрархії старшокласників вона посідала в різні часи, пов'язуючи це із загальною соціально-економічною ситуацією в країні та намагаючись пояснити зміни (або ж їхню відсутність) у динаміці. Також необхідно звертати увагу на те, чим є освіта для молодих людей: самоціллю, самоцінністю або засобом, інструментом, ресурсом, що допоможе досягати інших цілей, пов'язаних із кар'єрним зростанням, матеріальним благополуччям, саморозвитком тощо.

1.4 «Освітньо-професійні орієнтації» та «життєві плани» як соціологічні поняття

Поняття «освітньо-професійні орієнтації» є досить широко вживаним у сучасній українській соціології, проте чіткого визначення цього поняття поки немає. З огляду на це, ми сформулювали власну дефініцію даного поняття. Отже, *ми розглядаємо освітньо-професійні орієнтації як засноване на цінностях,*

індивідуальних уподобаннях та здібностях особистості прагнення до здобуття освіти, що стимулює її до здійснення вибору певної спеціальності та професії.

«Життєві плани» є досить широким поняттям. Е. Берн виокремив три типи планування: матеріальне, соціальне та індивідуальне [19].

Матеріальне планування стосується способів організації нашого часу та взаємодії із зовнішньою реальністю, особливо з роботою чи задачами, які ми маємо розв'язати. Це пов'язано з плануванням та управлінням нашими справами для досягнення певних цілей чи вирішення проблем, з якими ми стикаємося. Це може бути складання розкладу роботи, планування завдань на день тощо.

Соціальне планування передбачає визначення способів, у які ми організовуємо свій час та взаємодіємо з іншими людьми. Це включає в себе встановлення соціально прийнятних норм і правил поведінки для підтримки хороших взаємин та ефективного спілкування. Це може бути вітання при зустрічі, вміння вести розмову на певні теми, дотримання при цьому манер тощо.

Індивідуальне планування пов'язане зі способами, у які ми організовуємо свій час та ресурси з урахуванням власних потреб, бажань і цілей. Це містить визначення особистих пріоритетів, постановку цілей і розробку планів дій для їхнього досягнення. Це може бути планування вільного часу, хобі або розвиток навичок.

Усі ці види планування взаємопов'язані та допомагають нам організовувати своє життя в соціальному та індивідуальному аспектах, а також ефективно використовувати наш час і ресурси.

У контексті соціологічного вивчення молоді концептуалізація поняття «життєві плани» може бути пов'язана з дослідженням того, як молоді люди будують та організовують своє майбутнє, включаючи аспекти матеріального, соціального та індивідуального планування.

Матеріальне планування в життєвих планах молоді може виражатися в плануванні освіти та кар'єри. Молоді люди можуть задумуватися про вибір професії, визначення своїх цілей у кар'єрі та розробку стратегій для досягнення бажаного рівня достатку та стабільності.

Соціальне планування стосується формування та підтримки соціальних зв'язків і відносин. Виходячи зі своїх цінностей, ідеалів, сучасні молоді українці будують уявлення про майбутнє сімейне життя, дружбу та взаємодію з іншими людьми, участь у громадському житті, зокрема волонтерську діяльність, та будь-яку соціальну активність.

Індивідуальне планування пов'язане із самовизначенням та розвитком особистості, що включає вибір інтересів та цілей, пошук сенсу свого життя, визначення своєї ідентичності, розробку планів для особистого зростання, самореалізації тощо.

Соціологічні дослідження життєвих планів молоді можуть допомогти зрозуміти, як молоді люди здійснюють свої плани, як вони взаємодіють із соціальним середовищем. Це також може допомогти виявити фактори, які впливають на успішне здійснення життєвих планів і подолання перешкод, з якими стикається молодь під час їх реалізації. Актуальною є проблематика зміни життєвих планів молоді під впливом різних обставин, зокрема в умовах війни.

1.5 Соціологічне вивчення молоді: актуальні дослідницькі акценти

Молодь як соціально-демографічна група та соціокультурна спільнота є однією з найбільш досліджуваних вікових груп у сучасній соціології. Соціологічне вивчення молоді акцентує на її соціальному дорослішанні в усіх його проявах. Особлива увага приділяється ролі молоді у суспільстві, її життєвим планам, уявленням про майбутнє, проблемам, інтересам, цінностям тощо. Останнє зумовлено тим, що молодим людям притаманні швидкі зміни їхніх інтересів, поглядів, установок та цінностей. Більше того, через психологічні особливості людини, характерні для такого віку (особливо на початку цього періоду життя), молодь схильна до зміни своїх думок і переконань під впливом зовнішнього середовища (друзі, колеги, засоби масової інформації тощо). Саме в цей період життя особистість найактивніше залучена до процесу пошуку себе, самоідентифікації у багатьох вимірах, визначення своїх життєвих стратегій та

планів. Саме у молодіжному віці люди стикаються з проблемами вибору: моделі поведінки та позиціонування себе в суспільстві, свого оточення, майбутньої професії, коханої людини тощо.

Молодь є рушійною силою соціальних змін, поєднуючи в собі інтелектуальний потенціал, добрі фізичний стан і стан здоров'я, відкритість до нових ідей, практик та ініціатив [20, с. 205]. З огляду на це, соціологічні дослідження молоді зазвичай зосереджуються насамперед на вивченні таких аспектів, як її роль у революційних чи протестних рухах, молодіжна субкультура, дозвілля, ідентичності, девіантна поведінка тощо. Наразі політичні, економічні, соціокультурні умови українського суспільства зумовлюють певні зміни в дослідницькому фокусі соціологічного вивчення молоді. За сучасних глобалізаційних викликів та можливостей важливими векторами молодіжних досліджень стають проблеми, пов'язані з мобільністю, цифровізацією, віртуалізацією життя, новими видами нерівностей, впливом соціальних мереж на поведінку та ідентичності молоді тощо.

У контексті сучасних українських реалій надзвичайно актуальним стає вивчення того, як екстремальні зовнішні обставини, зокрема російсько-українська війна, впливають на молодь, у тому числі учнівську, на трансформацію її освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів, міграційні настрої, страхи та тривоги, погляди на майбутнє, готовність до швидкої адаптації до нових обставин, соціально-психологічні особливості сучасних молодих людей тощо. Наразі українська молодь вимушена жити в умовах постійного стресу та нестабільності через воєнні дії в країні, що суттєво ускладнює процеси її самовизначення та вибору траєкторій свого майбутнього життя в різних соціальних сферах та контекстах, що актуалізує ще одну проблему для соціологічного вивчення.

1.6 Ціннісні зрушення в Україні та світі: спільне та відмінне

Однієї з актуальних тенденцій ціннісних зрушень у західних суспільствах є перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей. Таку тенденцію ще в 70-х роках минулого століття зафіксував та описав Р. Інглхарт, якого можна вважати автором соціологічної теорії постматеріалізму. У 1981 році він започаткував дослідницький проект «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey, WVS). З того часу було проведено сім хвиль (раундів) цього дослідження (1981-1984, 1990-1994, 1995-1998, 1999-2004, 2005-2009, 2010-2014, 2017-2022). Кількість країн, які брали участь у ньому, змінювалася, їх ставало все більше. Останні дослідження були проведені у близько 100 країнах світу, в яких проживає майже 90% населення планети. За результатами досліджень була створена карта цінностей, яка також відома як діаграма Інглхарта. На ній зображені країни, які брали участь у дослідженні, та типи цінностей, які преvalюють у цих країнах, а саме секулярно-раціональні, традиційні, цінності виживання та цінності самовираження. Наразі ця карта має назву «Культурна карта Інглхарта-Вельцеля», оскільки Кристіан Вельцель (Christian Welzel) став керівником досліджень WVS. Досліджуючи цінності в різних країнах світу, Р. Інглхарт дійшов висновку, що країнам, які є найбільш економічно розвинутими характерна тенденція до зміни ціннісної свідомості від матеріалізму в бік постматеріалізму. До матеріалістичних цінностей вчений відносить фізичну, економічну та психологічну безпеку та благополуччя. Під постматеріалістичними (або постмодерними, як їх пізніше назвав соціолог) цінностями Р. Інглхарт розуміє цінності, пов'язані з самореалізацією, самовираженням, якістю життя. Вчений говорить про те, що після Другої світової війни кожне наступне покоління стало жити краще, ніж попереднє (в матеріальному сенсі, зокрема). На його думку, саме висока матеріальна забезпеченість, стабільність сприяють розвитку постматеріалізму у свідомості населення країн з високим рівнем добробуту (див., напр., [21; 22; 23]).

Відповідно до найбільш актуальної версії «Культурної карти Інглхарта-Вельцеля» [24], в Україні превалюють секулярні цінності та цінності виживання. Показник секулярних цінностей близько 0,50 з 2,00. Це може свідчити про те, що суспільство помірно цінує індивідуальну свободу, рівноправ'я, толерантність тощо. Показник цінностей виживання становить приблизно -0,50 з -2,50, що говорить про те, що українці радше цінують фізичну безпеку, матеріальну забезпеченість, проте цінність самореалізації також наближується до домінування. Однак варто зазначити, що останню хвилю дослідження, на основі якої ці дані було виведено, було проведено до повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої країни. Отже, можемо припустити, що наразі цінності виживання актуалізувалися через загрозу життю та значне погіршення економічної ситуації в Україні.

Ще однією актуальною тенденцією ціннісних зрушень є індивідуалізація, яку ми раніше концептуалізували саме як ціннісний процес [25]. Зигмунт Бауман у своїй концепції індивідуалізованого суспільства, акцентує на тому, що сьогодні проблеми людей стали такими, які простіше вирішувати самотійно, ніж колективно. Соціолог наголошує, що сучасна особистість, знаходячись в колективі, починає розуміти, що сьогодні потрібно виживати у власній безнадійній самотності, що життя кожного індивіда сповнене небезпеками, ризиками (оперуючи термінологією У. Бека), що цим загрозам треба протистояти, необхідно боротися з ними без сторонньої допомоги. Хоча інші люди й мають подібні проблеми, однак якщо їх зіставити, вони не утворять єдиного цілого, не отримують нової якості, а тому об'єднання, згуртованість, колективність не допоможуть у їхньому вирішенні, вони не стануть легшими за таких умов [26, р. 35]. Вчений зазначає, що сьогодні вже немає «Великого Брата», який слідкує за тобою, немає великих лідерів, за якими можна беззаперечно йти та які вкажуть правильний шлях. Потрібно самому спостерігати за всіма та всім, що є навкруги, та досягати власних цілей, використовуючи інших людей лише як приклад того, як можна вирішити певні життєві проблеми.

Однак залежати від когось вже неможливо. З. Бауман наголошує, що не треба дивитися вгору або назад – потрібно дивитися всередину себе та шукати власні інструменти для життєдіяльності [26, р. 30].

Отже, для виживання в сучасному світі особистість повинна вдаватися до індивідуалізації. «Сенс «індивідуалізації» полягає у звільненні людини від приписаної, успадкованої і вродженої передвизначеності її соціальної ролі, що становить зміну, яку справедливо розглядають як найбільш помітну і основоположну рису епохи модерніті», – зазначає З. Бауман [27]. Тобто індивідуалізація передбачає набуття індивідом автономності, відповідальності за свої рішення та дії. Це не означає, що індивід відсторонюється, ізолюється від інших – просто його діяльність спрямована на досягнення цілей завдяки тільки (або переважно) власним зусиллям.

Сучасне суспільство З. Бауман називає індивідуалізованим суспільством, докладно вивчає його особливості та доходить висновку, що воно має три основні ознаки. По-перше, вчений зазначає, що сьогодні індивід втрачає контроль над більшістю значущих соціальних процесів. По-друге, через це зростають і прогресують невизначеність та незахищеність особистості перед неконтрольованими змінами. По-третє, у таких умовах з'являється та розвивається прагнення індивіда до відмови від досягнення певних цілей у перспективі заради отримання негайних результатів, що призводить до дезінтеграції індивідуального та соціального життя [27].

Щодо України, то ми вивчали індивідуалізацію ціннісної свідомості населення за використання даних WVS різних хвиль, виокремивши такі її індикатори: «цінність незалежності», «недовіра до людей», «підтримка залежності доходів від індивідуальних зусиль» та «підтримка відповідальності за власну забезпеченість». Оцінюючи зміни в ціннісній свідомості українців згідно з цими критеріями, ми з'ясували, що тенденція індивідуалізації наявна в українському суспільстві, хоча індивідуалістські цінності й не превалюють. У 1996 році індивідуалізованих осіб (тобто тих, кому притаманні вищезазначені

індивідуалістські цінності) було 7%, а у 2020 році – вже 13%. Також вдалося визначити, що індивідуалізація більш притаманна молодшим поколінням, ніж старшим, так само, як і постматеріалізація ціннісної свідомості, яку було розглянуто вище [28; 25].

1.7 Ціннісний дискурс сучасної української соціології

Локалізуючи та актуалізуючи проблему вивчення цінностей в сучасному українському суспільстві, слід відзначити, що сьогодні, вивчаючи цінності українців, соціологи часто звертаються до їхнього порівняння з європейськими цінностями та визначають, наскільки вони близькі (див., напр., [29; 30; 31; 32]), особливо з урахуванням процесів демократизації, що відбуваються на пострадянському просторі, зокрема в Україні [33; 34]. Вітчизняні дослідники зазначають, що ціннісний дискурс українців наближається за значеннями до європейського, але радянська спадщина з її системою цінностей, особливо у сфері відносин між громадянами та державою, разом з економічною нестабільністю в країні уповільнює цей процес. Демократизацію політичної системи України ускладнюють переважно традиційні практики корупції, непотизм та обмежена політична участь. Проте сьогодні, захищаючи країну від ворожого вторгнення, українці також борються за цінності демократії. Війна сприяє розвитку громадянського суспільства в Україні, що впливає на подальшу інтеріоризацію європейського ціннісного дискурсу.

Говорячи про проблему зміни ціннісних орієнтацій українців від матеріалістичних до постматеріалістичних, вчені доходять висновку, що постматеріалістичні цінності найбільш притаманні українській молоді, перш за все студентській [35; 36; 37]. Хоча така матеріалістична цінність, як матеріальне благополуччя, залишається важливою для студентів, це суттєво не знижує постматеріалізм їхньої ціннісної свідомості.

Як свідчать дослідження, українське населення схильне до таких фундаментальних європейських цінностей, як рівність, свобода, працьовитість і толерантність. Однак складна економічна та фінансова ситуація, а також російська військова агресія змушують українців повертатися до таких матеріалістичних цінностей, як матеріальна забезпеченість, економічна та фізична безпека. Отже, ціннісні орієнтації українців перебувають у перехідному стані між цінностями, пов'язаними з виживанням, і цінностями, пов'язаними із самореалізацією.

У процесі вивчення цінностей українських старшокласників ми звернули увагу на те, що останнім часом вітчизняні соціологи приділяють велику увагу дослідженням процесів формування та механізмів впливу на громадянські [38; 39] та сімейні цінності [40; 41] старшокласників, етнічних чинників відмінностей у їхніх цінностях [42], підвищення значущості цінності здоров'я [43], ієрархії ціннісних орієнтацій старшокласників [44; 45], їхніх освітніх траєкторій [46; 47], внутрішнім та зовнішнім факторам, що впливають на професійний вибір старшокласників [48].

Наразі актуальною дослідницькою проблемою залишається процес так званого відтоку мізків [49; 50], який набув суттєвого поширення в умовах російсько-української війни. Тому надзвичайно важливо зрозуміти, чи є освіта, зокрема вища, цінністю для сучасних українських старшокласників, де вони планують її отримувати та застосовувати здобуті професійні знання та навички – у себе на Батьківщині чи за кордоном.

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши ціннісний дискурс сучасного соціологічного знання в глобальному та українському контекстах, ми визначили, що найбільш доцільним є вивчення освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників саме з точки зору аксіологічного підходу, адже ми виходимо з

розуміння їх як ціннісно зумовлених феноменів. Доцільно розглядати ціннісні зрушення у свідомості українських старшокласників, зіставляючи їх із загальними тенденціями ціннісних трансформацій в Україні та світі, тому в цьому розділі було розглянуто основні з них: постматеріалізація, індивідуалізація, демократизація.

Важливо розглядати освіту як термінальну та інструментальну цінність та фіксувати динаміку зміни місця освіти в ціннісній ієрархії старшокласників. Це допоможе прогнозувати, чи зберігатиметься тенденція вступу до закладів фахової передвищої та вищої освіти одразу після школи. Особливо корисною ця інформація стане сьогодні, коли фактор війни може значною мірою вплинути на освітньо-професійні орієнтації учнів старших класів.

Таким чином, найбільш функціональними для вивчення обраної проблематики будуть розглянуті вище класифікація цінностей за М. Рокичем (термінальні та інструментальні цінності), а також типологія планування за Е. Берном (матеріальне, соціальне та індивідуальне планування). Використання цих теоретичних аспектів для аналізу емпіричних даних допоможе охарактеризувати поточний стан та динаміку освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ ЯК ПРОСТІР ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ І ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У сучасному світі ризик став невіддільною частиною життя будь-якої соціальної групи, в тому числі учнівської молоді, якій необхідно робити значущий вибір щодо освітньо-професійного шляху після закінчення закладу середньої освіти. В Україні цей контекст набуває особливого значення: війна, економічна нестабільність, невизначеність майбутнього створюють додаткові бар'єри для формування і, головне, для реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників. Враховуючи це, ми звернулися до поняття ризику та концепції суспільства ризику, щоб краще зрозуміти, що може запропонувати та чим загрожує соціальний простір, в якому сучасні молоді люди мають формувати та реалізовувати свої освітньо-професійні орієнтації та життєві плани.

2.1 Теоретико-методологічні підходи до вивчення феноменів ризику

Поняття «ризик» та відповідні йому феномени протягом останніх десятиліть знаходяться у центрі уваги сучасної соціології. Дослідники, які вивчають ці феномени, часто розходяться у поглядах на те, чим саме є ризик, пропонуючи різноманітні концепції суспільства ризику. Надалі ми розглянемо деякі з них, акцентуючи на тому, як можна використати ті чи інші концепції для дослідження проблематики освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів українських старшокласників.

Одним з найбільш відомих науковців, які звертаються до проблематики ризиків, є німецький соціолог Ульріх Бек. Він запропонував новий підхід до аналізу сучасного йому суспільства, назвавши його суспільством ризику.

Згідно з У. Беком, ризики є центральним елементом сучасного суспільства, що породжує нові соціальні структури та перетворює суспільні відносини. Він підкреслює, що ризики є результатом людської діяльності, особливо в контексті індустріального та техногенного прогресу. Сучасні ризики відрізняються від небезпек минулих епох своєю глобальною природою. Вони не локалізовані в місці їхнього виникнення: «Екологічні та високотехнологічні ризики... набули нової якості. У своїх нещастях, які вони спричиняють, вони більше не прив'язані до місця свого походження – промислового підприємства. За своєю природою вони загрожують усім формам життя на нашій планеті» [51, р. 22].

У. Бек виділяє п'ять ключових аспектів ризиків у сучасному суспільстві. Катастрофа на Чорнобильській АЕС значною мірою стурбувала соціолога, тому, говорячи про ризики пізньої сучасності, він має на увазі радіацію, токсини, що є часто невидимими для людей та існують тільки через знання про них. Вони можуть бути переосмислені, змінені або драматизовані в медіа та науці, тому соціальне визначення ризиків стає важливою політичною позицією [51, рр. 22-23]. Він зазначає, що ризики не розподіляються рівномірно, що створює нові соціальні «позиції ризику», які можуть частково перекривати класові та стратифікаційні відмінності. Сучасні ризики мають ефект бумеранга, коли їхні наслідки сягають навіть тих, хто їх створює або отримує з них прибуток. Екологічні катастрофи та атомне забруднення ігнорують національні кордони й загрожують усім [51, р. 23]. Сьогодні цей аспект актуалізує російська війна проти України, зокрема, як мінімум, ризик застосування ядерної зброї.

У. Бек також говорить про комерціалізацію ризиків як новий етап капіталістичного розвитку, вказуючи, що ризики стають джерелом прибутку, оскільки потреба в тому, щоб позбутися цих ризиків, є нескінченною [51, р. 23].

На думку вченого, якщо багатством можна оволодіти, але від ризиків можна тільки бути залежним, знаходячись під їхнім впливом. На відміну від класових позицій, де буття визначає свідомість, у ризикових позиціях свідомість

визначає буття. Знання про ризики набувають політичної значущості [51, р. 23-24]. Те, як ми усвідомлюємо ризики, впливає на наше буття – на наш вибір, на наші дії. Останній концепт ми взяли на озброєння, вирішуючи сформульовані нами завдання цієї кваліфікаційної роботи. Виходячи з нього, ми припускаємо, що старшокласники не знаходяться під прямим впливом ризиків, обираючи, чи вступати їм до закладу вищої освіти та на кого вчитися, їхній вибір залежить від того, як вони усвідомлюють ризики, пов'язані з тим чи іншим вибором.

У. Бек підкреслює, що питання, які раніше були неполітичними, стають політичними, коли йдеться про усунення ризиків, закладених у процеси індустріалізації. Це призводить до суспільних, економічних і політичних змін. Соціолог пише: «Суспільство ризику – це... катастрофічне суспільство. У ньому надзвичайний стан загрожує стати нормальним станом» [51, р. 24]. Саме це ми спостерігаємо сьогодні в Україні: в умовах війни населення при звичається до постійного ризику, відчуття небезпеки та нестабільності мають владу над людьми.

Британська соціальна антропологиня Мері Дуглас пропонує дещо інше розуміння ризику. На відміну від об'єктивних, вимірюваних ризиків техногенної ери, ризик в її інтерпретації виступає інструментом соціальної інтеграції та формування культурної солідарності. Вчена розглядає ризик як культурний конструкт, який допомагає регулювати поведінку індивідів через моральний і політичний впливи. Вона підкреслює, що ризики не є об'єктивними явищами самі по собі, а залежать від соціальних і культурних інтерпретацій, які визначають, що саме прийнято вважати ризиком у конкретному суспільстві [52]. Ризики, пов'язані з безпекою для життя в умовах війни, все-таки є об'єктивними, але, наприклад, вибір тієї чи іншої професії за таких умов є ризиком суб'єктивним, одним із таких, про які пише М. Дуглас.

Науковиця зазначає, що ризики виражають «автоматичну, таку, що сама себе підтримує, легітимність встановленого правопорядку» [52, р. 29], безпеки в суспільстві використовують для підтримки соціальної солідарності. Вони

можуть включати реальні загрози, які, однак, отримують суспільне значення через колективні уявлення про мораль та порядок. Для старшокласників це означає, що їхнє сприйняття вибору рівня освіти, професії та життєвих траєкторій перебуває під постійним соціальним впливом щодо того, які варіанти є «безпечними» чи «небезпечними». Враховуючи високу невизначеність сучасної ситуації, молоді люди знаходяться під впливом колективного сприйняття ризику, яке визначає їхні уявлення про бажане та небажане майбутнє. Професії, з точки зору громадської думки, є більш або менш стабільними, привабливими або ні, та вибір такої професії, що не є соціально схвалюваною або очікуваною, може бути ризиком для старшокласників. Цей ризик є культурно сконструйованим. Приміром, для когось обрати фах, не схожий на професію батьків, є нормою, а для когось ризиком, що залежить від його сприйняття в конкретній сім'ї.

Ще один дослідник ризику - німецький соціолог Ніклас Луман пропонує розмежовувати поняття ризику та небезпеки: коли ми говоримо про потенційні збитки, пов'язані із зовнішніми чинниками, з навколишнім середовищем, то це небезпека, а коли говоримо про можливі негативні наслідки, що стосуються прийняття певного рішення, тоді це ризик [53, pp. 21-22]. Таким чином, ризик є наслідком вибору, за який несе відповідальність особа, що його (вибір) здійснює, тоді як небезпека є зовнішнім фактором, що не залежить від прийнятого рішення. Відповідно до цього, освітньо-професійний вибір старшокласників – це завжди ризик.

Для Н. Лумана ризик є результатом комунікативної діяльності в суспільстві. Він підкреслює, що ризик не існує як об'єктивна характеристика реальності. Натомість він виникає як продукт сприйняття, обговорення та оцінки в суспільних контекстах: «Зовнішній світ сам по собі не знає ризиків, оскільки не знає ані розрізнень, ані очікувань, ані оцінок, ані ймовірностей – якщо тільки їх не створюють самі системи-спостерігачі в оточенні інших систем» [53, p. 6]. Це відкриває перспективу розуміння ризику як конструйованого явища, яке

формується через соціальні структури, очікування та взаємодії між індивідами та іншими соціальними акторами.

Н. Луман підкреслює, що хоча на сприйняття ризиків і впливає місце індивіда в структурі суспільства, не існує ситуації абсолютної безпеки: «якщо порівняти дві форми ризику/безпеки та ризику/небезпеки, то вже одне це порівняння дає нам змогу побачити важливий висновок... – не існує поведінки без ризику. Для першої форми це означає, що не існує абсолютної безпеки або захищеності. Для другої це означає, що не можна уникнути ризиків, приймаючи будь-яке рішення» [53, pp. 27-28]. У контексті нашого дослідження це означає, що, попри наявний неоднаковий рівень небезпеки в різних регіонах України, старшокласники так чи інакше ризикують, коли обирають освітньо-професійні траєкторії. З огляду на це, ми намагалися дослідити, наскільки відрізняється усвідомлення ризиків, пов'язаних із цим вибором, залежно від місця проживання старшокласників, яке ми в цьому розглядаємо як своєрідне «місце в структурі суспільства». Географічне розташування стає певною «соціальною позицією», яка визначає, наскільки ті чи інші ризики є актуальними для старшокласників, і впливає на їхні рішення щодо майбутнього.

У цьому контексті знов звернемось до британського соціолога Зигмунта Баумана, а саме до його концепції плинної сучасності, якій характерні нестабільність, індивідуалізація, непередбачуваність соціального життя [25]. Він вважає ризики невіддільною частиною плинної сучасності, описуючи їх як наслідки втрати стабільних соціальних структур та зв'язків. Вчений підкреслює, що в сучасному світі ризики дедалі більше стають особистою проблемою кожної людини, а не колективним питанням. З. Бауман використовує метафору плинності, рідини (“liquid”) для опису сучасних соціальних умов, які постійно змінюються та не мають фіксованих форм. Ця нестабільність спричиняє постійну непевність, у якій люди змушені самі нести відповідальність за свій вибір і життєві рішення. Таке суспільство не тільки не здатне забезпечити довготривалу підтримку, але й формує індивідуалізований підхід до ризику, де кожен обирає

свої власні стратегії для виживання в умовах нестабільності. Вірогідно, в такій ситуації старшокласники обирають собі професію орієнтуючись не на те, ким працюють їхні батьки, не на можливість працювати на державу, що раніше передбачало стабільність, а на те, на що вони самі здатні, та на те, у якій сфері вони могли б взяти відповідальність за своє матеріальне благополуччя.

3. Бауман використовує метафору рідини для опису сучасних людей, говорячи, зокрема, про таку характеристику: «рідини не зберігають жодної форми протягом тривалого часу і постійно готові (і схильні) змінювати її» [25, р. 2]. Відповідно, старшокласники можуть виражати схильність або готовність до зміни професії в майбутньому, адже цього вимагає (плинна) сучасність.

Розглянувши різні теоретико-методологічні підходи до визначення та вивчення ризику, ми дійшли висновку, що, попри їхні відмінності, їхнє поєднання є доцільним для дослідження освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників. Це дозволить нам різнобічно поглянути на проблему, висвітлюючи такі її аспекти, як соціальні та культурні конструкції ризику, вплив ризиків на особисті рішення, а також те, як політичні, економічні та інші обставини формують уявлення молоді про їхнє майбутнє. Знання та усвідомлення ризиків, пов'язаних із освітньо-професійним вибором, уможлиблює розуміння того, як старшокласники оцінюють свої перспективи та здатність адаптуватися до нестабільних умов сучасності, що є актуальним в умовах воєнних реалій сучасної України.

2.2 Основні положення концепції суспільства ризику

Як було зазначено вище, У. Бек є засновником концепції суспільства ризику. Саме так він називає сучасне суспільство. І хоча автор почав розвивати ці ідеї ще в середині 80-х років минулого століття, вони залишаються актуальними й на сьогодні, а теперішнє українське суспільство тим паче можна

назвати суспільством ризику, адже актуальні не тільки ті характеристики, на яких наголошував У. Бек, описуючи суспільство ризику, бо додається такий фактор, як російсько-українська війна та її наслідки. За цих умов ще більш значущими стають невизначеність, нестабільність, кризові явища. Саме у цьому соціальному контексті сучасні українські старшокласники вимушені вирішувати, чи отримувати їм вищу освіту, здійснювати вибір професії, а також загалом будувати життєві плани.

У. Бек стверджує, що сучасні ризики є результатом модернізації. Їх породжує техніко-економічний прогрес, зокрема розвиток атомної та хімічної промисловості. Зовнішні загрози також є продуктом сучасного суспільства, зокрема війни, що є результатом певних політичних і технологічних процесів. Крім того, соціолог наголошує на тому, що, на відміну від минулого, коли ризики здебільшого були локальними, сучасні ризики мають глобальний характер, а їхні наслідки можуть впливати на весь світ.

На думку науковця, в умовах суспільства ризику люди часто втрачають здатність повноцінно оцінювати й управляти тими загрозами, які на них впливають: «Таким чином, позиції ризику створюють залежності, невідомі в класових ситуаціях; постраждалі стають некомпетентними в питаннях власного ураження. Вони втрачають важливу частину своєї когнітивної суверенності» [51; р. 53]. Це актуально для старшокласників, адже вони стикаються з необхідністю приймати рішення щодо свого майбутнього в умовах, коли війна, економічна нестабільність і відсутність чітких перспектив призводять до значних обмежень у можливостях особистого вибору та планування.

Суспільство ризику посилює тенденцію до індивідуалізації, яка виражається у відповідальності за свій вибір та наслідки власних дій, про що також писав З. Бауман: «Як наслідок, широко відчиняються шлюзи для суб'єктивізації та індивідуалізації ризиків та суперечностей, які породжують інститути та суспільство. Інституціональні умови, що визначають індивідуумів, більше не є лише подіями та обставинами, з якими вони зіштовхуються, а й

наслідками рішень, які вони самі прийняли...» [51; р. 53]. Для українських старшокласників це означає, що їхні професійні та освітні вибори стають їхньою особистою відповідальністю, навіть якщо їх зумовлюють зовнішні ризики. В умовах постійних криз і змін необхідність самостійно справлятися з невизначеністю формує у молодих людей необхідність пристосовуватися та знаходити гнучкі рішення, які допоможуть мінімізувати ризики.

У. Бек наголошує, що в суспільстві ризику минуле втрачає свою визначальну силу, поступаючись місцем майбутньому як найважливішому фактору, що впливає на сучасну поведінку і сприйняття: «Центр усвідомлення ризику має місце не в теперішньому, а в майбутньому. У суспільстві ризику минуле втрачає силу визначати теперішнє. Його місце посідає майбутнє, отже, щось неіснуюче, вигадане, фіктивне як «причина» сучасного досвіду та дії» [51; р. 24]. У випадку українських старшокласників це особливо важливо, оскільки вони змушені будувати свої плани, не маючи чіткого уявлення про те, що чекає на них самих та на їхню країну. В результаті майбутнє, сповнене невизначеностей та ризиків, стає значним чинником, що впливає на їхні життєві вибори, зокрема освітньо-професійні орієнтації.

У фокусі уваги У. Бека знаходяться також «віртуальні ризики». Він погоджується із Й. Ван Луном (J. Van Loon) у тому, що є ризики, які існують більше як вірогідності та очікування, ніж як безпосередні загрози. Такі ризики формуються завдяки інформації, представленості в медіа та експертним висновкам, що робить їх значущими, навіть якщо вони ще не реалізовані або їхню ймовірність важко точно виміряти. Він називає ці ризики «віртуальною реальністю», наголошуючи на тому, що їхнє сприйняття та поширення залежать від культурних, політичних і наукових медіацій [54, р. 4]. Для старшокласників «віртуальні ризики» є також актуальними. Військові дії та пов'язані з ними невизначеності – це типові приклади віртуальних ризиків, адже вони, можливо, не чинять прямого впливу на кожного старшокласника, але створюють відчуття нестабільності, впливаючи на їхні освітньо-професійні орієнтації та життєві

плани. Ідея У. Бека про те, що «віртуальні ризики» керують реальністю через сприйняття загрози, релевантна для аналізу того, як невизначеність впливає на учнівську молодь в умовах війни.

Про перехід від природних до створених, вироблених, штучних (“manufactured”) ризиків говорить і відомий британський соціолог Ентоні Гідденс: «У світі, який живе після природи та після кінця традиції, відбувається перехід від зовнішнього до того, що я називаю виробленим ризиком. Вироблений ризик – це ризик, який створив сам розвиток людства, особливо розвиток науки і техніки» [55; р. 4]. Вчений також розвиває ідеї У. Бека щодо появи «організованої безвідповідальності», коли ризики розподіляються серед багатьох суб’єктів (людей, організацій), але ніхто не несе прямої відповідальності за них. Це складає значну проблему, тому що прийняття рішень вимагає, щоб хтось узяв на себе відповідальність за потенційну шкоду, але цього, на жаль, не відбувається.

Оскільки управляти ризиками дедалі складніше, Е. Гідденс говорить про важливість запобіжного принципу (precautionary principle). Він стверджує, що в разі неясних або потенційних ризиків необхідно вживати запобіжних заходів. Однак він визнає, що не всі випадки дають змогу застосовувати обережність [55; рр. 8-9]. У цьому контексті Е. Гідденс акцентує значущість науково-технічного прогресу, але й у випадку з війною це тим паче актуально.

Ці ідеї багато в чому пояснюють труднощі, з якими стикаються українські старшокласники, обираючи освітньо-професійні та життєві траєкторії. Невизначеність та «організована безвідповідальність» посилюють у них відчуття нестабільності. Старшокласники можуть сприймати майбутнє як непередбачуване і сповнене невизначеності, що спонукає їх орієнтуватися на «безпечніші» професії.

Таким чином, концепція суспільства ризику, яку запропонував У. Бек та яку розширили, доповнили інші соціологи (зокрема Е. Гідденс та З. Бауман),

виявляє свою актуальність у контексті вивчення освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів українських старшокласників, які стикаються з багат шаровими викликами сучасності. Війна, економічна нестабільність, соціальна невизначеність та глобальні загрози змушують молодь переосмислювати свій майбутній шлях, враховуючи як «віртуальні ризики», так і реальні загрози. В умовах, коли зростає значення особистої відповідальності за прийняті рішення, старшокласники мають адаптуватися до складної реальності, формуючи власні стратегії мінімізації ризиків. Усе це актуалізує викладені вище ідеї для аналізу обраної нами проблематики.

2.3 Ризики професійного вибору: досвід зарубіжних досліджень

Перед тим, як перейти до аналізу емпіричної бази нашої кваліфікаційної роботи, вважаємо доцільним розглянути, як дослідники з різних країн світу використовують ідеї щодо ризику, невизначеності та їхньої ролі у виборі професії та побудові життєвих планів. Звертатимемо увагу й на те, як ці надбання можна використати для вивчення обраної нами проблематики.

Свій аналіз зарубіжного досвіду вивчення проблеми, що нас цікавить, почнемо з робіт Р. Сакса та С. Шора (R. Saks, S. Shore), які досліджують питання, як ризик впливає на вибір кар'єри та пов'язане з цим прийняття освітніх рішень [56]. Автори підкреслюють, що освітні інвестиції значно відрізняються від традиційних фінансових інвестицій, оскільки освіта – це нероздільний і неринковий актив. Це призводить до того, що індивіди, які прагнуть більш ризикованих професій, вимагають компенсацію за потенційні ризики. Заможні люди схильні до вибору більш ризикованих професій, оскільки їхня фінансова стабільність знижує негативний вплив ризиків на матеріальне благополуччя. Автори пропонують модель вибору професії, в якій головну роль відіграють чинники доходу та ризику. Своє емпіричне дослідження вони здійснюють на основі даних про доходи та професійні ризики. За результатами цього дослідження було виявлено, що професії, пов'язані з бізнесом, продажами та

розвагами, несуть вищі прибуткові ризики, в той час як охорона здоров'я, освіта та інженерія пропонують більш стабільний дохід.

Ідеї Р. Сакса та С. Шора можуть бути корисними для аналізу освітньо-професійних орієнтацій та життєвих виборів сучасних українських старшокласників, особливо з огляду на ризики та невизначеність, пов'язані з війною та економічною нестабільністю. Як зазначають дослідники, відмінності в рівні стартового капіталу та соціальної підтримки можуть мати значний вплив на вибір професії та навчального закладу. Ті, для кого ризики нестабільності є найбільш актуальними з огляду на їхній бекграунд, можуть бути більш схильними уникати професій із високою невизначеністю доходів та обмеженими можливостями стабільної зайнятості.

Важливим теоретичним та емпіричним підґрунтям для нашої роботи є дослідження Д. Джексона та М. Томлінсона (D. Jackson, M. Tomlinson), які аналізують готовність та здатність студентів адаптуватися до умов високої невизначеності та ризиків на ринку праці [57]. Зокрема, вони зазначають, що те, як студенти оцінюють власну працездатність, впливає на їхні успіхи у працевлаштуванні. Студенти, які впевнені у своїй здатності знайти роботу, показують вищі рівні кар'єрної активності та контролю над своєю кар'єрою. Це сприйняття працездатності підвищує їхню готовність займатися плануванням кар'єри та розвивати стратегії професійного успіху. Автори зазначають, що відчуття контролю над кар'єрою (можливість впливати на свою кар'єрну траєкторію) також є важливим чинником. Що вищий контроль, то більше у студентів упевненості в можливості керувати своєю кар'єрою і будувати кар'єрний шлях, попри зовнішні економічні складнощі. За негативних очікувань щодо майбутнього ринку праці студенти, як правило, демонструють більшу кар'єрну проактивність. Це означає, що чим більше вони усвідомлюють складнощі працевлаштування, тим більше вони прагнуть активно планувати свою кар'єру. Д. Джексон та М. Томлінсон доходять висновку, що планування

кар'єри стає дедалі більш значущим, особливо в умовах нестабільного ринку праці.

Зазначені ідеї про те, як студенти сприймають ризики та труднощі на ринку праці, можуть суттєво збагатити аналіз освітньо-професійних орієнтацій українських старшокласників. Наприклад, учні, які усвідомлюють високий рівень ризику, можуть бути менш упевнені в успішності обраного шляху і прагнути до професій із більшою стабільністю. Дослідження того, як старшокласники сприймають контроль над своїм майбутнім в умовах нестабільності, може виявити важливі тенденції: приміром, чи віддають вони перевагу плануванню кар'єри на місцях із більшою впевненістю в їхній стабільності, чи готові ризикувати.

Д. Джексон та М. Томлінсон зазначають, що студенти, які сприймають ринок як складний, більш схильні до чіткого планування та встановлення кар'єрних цілей. У нашому випадку можна розглянути, як українські старшокласники підходять до планування кар'єри з огляду на війну, економічну кризу та невизначеність. Можливо, вони розвивають конкретніші стратегії для досягнення стабільності або, навпаки, обирають гнучкіші підходи до вибору професій.

На гендерних відмінностях у виборі ризикових професій через призму конкурентного шлюбного ринку фокусують увагу такі дослідники, як Х. Чжан і Б. Цзоу (H. Zhang та B. Zou) [58]. Автори стверджують, що ринок шлюбу посилює прагнення до ризикових професій, бо успішні працівники таких професій мають більший шанс виділитися. Під ризиковими професіями вони мають на увазі такі, яким характерна висока невизначеність у доходах, ті, у яких існують значні відмінності в заробітках між представниками цієї професії (тобто не залежно від статі, а від багатьох інших аспектів). Такі професії потребують часу для «вирішення невизначеностей» відповідно до того, як кар'єра розвивається, а дохід стає більш передбачуваним. Автори підкреслюють, що чоловіки частіше обирають ризикові професії, оскільки це дає конкурентну

перевагу на шлюбному ринку, а жінки схильні обирати менш ризикові професії, оскільки їхній репродуктивний вік обмежений, а досягнення успіху в таких професіях може займати багато часу та вимагати значних зусиль. У цьому контексті автори також зазначають, що жінки, які обирають ризикові професії, частіше відкладають вступ до шлюбу і народжують менше дітей. Натомість чоловіки меншою мірою схильні до таких наслідків, що сприяє їхньому вибору ризикованих професій.

Ці ідеї можуть бути корисними для аналізу освітньо-професійних орієнтацій українських старшокласників. По-перше, можна дослідити, як соціальні та економічні умови, зовнішні ризики (війна), посилюють або, навпаки, стримують схильність до вибору професій з невизначеним доходом. По-друге, розуміння гендерних аспектів у виборі професій може допомогти виявити, як сучасні ризики впливають на молодих хлопців та дівчат, що може відобразитися в їхніх стратегіях побудови кар'єри та особистого життя.

Проблеми кар'єрного вибору та самовизначення в умовах ризику та невизначеності розглядають у своїх роботах Р. Лент та С. Браун (R. Lent, S. Brown) [59]. Автори пояснюють, що прийняття кар'єрних рішень часто відбувається на основі двох систем: інтуїтивної (швидкої, неусвідомленої) та рефлексивної (повільної, зваженої). У реальних умовах люди нерідко покладаються на інтуїтивні «швидкі» рішення, що може призводити до помилок, особливо під час вибору професії в умовах невизначеності. Вони підкреслюють, що когнітивні хибності (наприклад, надмірний оптимізм або упередженість під час оцінювання кар'єрних ризиків) можуть заважати раціональному вибору.

Р. Лент та С. Браун також звертають увагу на важливість врахування таких зовнішніх чинників і бар'єрів, як соціальні та економічні умови, під час вибору професії. Вони наголошують, що контекст може серйозно обмежувати кар'єрні можливості та акцентують на необхідності розвивати стратегії, які допомагають людям адаптуватися до змін.

У цьому контексті цікаво було б вивчити, наскільки раціональними є освітньо-професійні орієнтації українських старшокласників. Хоча цей вибір є дуже важливим у житті, молоді люди можуть керуватися емоціями та інтуїцією, тим паче враховуючи особливості особистості в підлітковому віці. До того ж ситуація невизначеності, відповідно до логіки авторів, може спонукати старшокласників до прийняття необдуманих рішень, зокрема щодо освітньо-професійного шляху.

Отже, звернення до досліджень зарубіжних вчених є ще одним необхідним кроком для більш глибокого розуміння проблеми вибору професії в умовах ризику та невизначеності. Це дозволяє не тільки ширше розкрити особливості і логіку процесу професійного самовизначення, але й адаптувати їх до українських реалій. Проведений аналіз наукової літератури, де описані емпіричні дослідження щодо ризиків, невизначеності та професійного вибору, надав можливість виявити важливі фактори, що можуть впливати на освітньо-професійні орієнтації українських старшокласників, а саме: стартовий капітал, соціальна підтримка, гендерні особливості, а також рівень усвідомлення і контроль над майбутнім кар'єрним шляхом. Такий багатоконтекстуальний підхід дозволяє точніше визначити ризики та можливості, які можуть супроводжувати старшокласників на шляху до їхнього професійного становлення. Врахування цих аспектів частково допоможе нам в операціоналізації та емпіричній інтерпретації ризиків у нашому власному дослідженні.

2.4 Професійний вибір та ринок праці в українському суспільстві ризику

У межах цього підрозділу нашої роботи ми звертаємось до досліджень вітчизняних соціологів, які опікуються проблемами ризиків вибору професії, освітніх мотивацій, якості онлайн-навчання, стану українського ринку праці та інших питань, пов'язаних з обраною нами темою.

Почнемо з аналізу робіт харківської науковиці О. Дейнеко, яка зверталася до проблематики професійних ризиків у контексті суспільства ризику, визначаючи їх як стан невизначеності та можливість вибору в умовах нестабільності професійного шляху, коли молодь стикається з ризиками працевлаштування, адаптації та просування в кар'єрі. [див., напр., 60; 61]. Авторка відзначає, що ризик пронизує весь соціальний простір сучасної молоді, підкреслюючи, що молодь змушена робити професійні вибори в умовах невизначеності. Зокрема, вона запропонувала термін «ситуація «ножиць»» для опису розриву між підготовкою, яку отримує молодь в університетах, і реальними потребами ринку праці. У таких умовах студентство стикається з ризиком професійної некомпетентності, яка виникає внаслідок недостатньої відповідності здобутої освіти вимогам роботодавців. О. Дейнеко звертає увагу на те, що ризики мають здатність накопичуватися й посилюватися на різних етапах професійної біографії, що ускладнює подолання нових викликів, що вона називає ефектом мультиплікації. Згідно з авторкою, професійні ризики несуть у собі як можливість успіху, так і ризик невдачі, що залежить від обраної стратегії реагування на них. Це характеризує подвійну природу професійних ризиків.

На нашу думку, зазначені ідеї можуть бути корисними для дослідження освітньо-професійних орієнтацій старшокласників, зокрема того, як невизначеність і ризики стають важливими факторами в освітніх і професійних виборах молоді. Як і студенти, яких вивчала дослідниця, старшокласники стикаються з невизначеністю та обмеженнями у виборі через вплив зовнішніх умов. Якщо О. Дейнеко говорила про професійні ризики у звичайних умовах, які були характерні для України приблизно 10 років тому, то сьогодні невизначеність, із якою стикаються молоді люди, суттєво зростає через війну.

Ще одна харківська дослідниця Л. Белова говорить про ризики дещо в іншому ключі, однак це теж варте уваги в контексті вивчення обраної нами проблематики. Соціологиня вивчає мотивацію до навчання як фактор ризику для вищої освіти [62]. Виходячи з думки, що мотивація до навчання визначає не

тільки успіх у здобутті знань, але й успішність майбутньої професійної реалізації, вона підкреслює, що відсутність чіткої мотивації або наявність лише зовнішньої мотивації (наприклад соціальний престиж або заробітна плата) може стати джерелом ризиків в освітньому процесі, в освітній системі загалом. Л. Белова зазначає, що студенти з низьким рівнем внутрішньої мотивації можуть не досягти бажаних компетенцій, що в майбутньому призведе до таких проблем із професійною реалізацією, як низька адаптованість до умов роботи або швидке розчарування у вибраній професії. Це, зі свого боку, може зумовити ризики у вигляді безробіття або потреби в перекваліфікації.

Дослідниця акцентує на необхідності інституційної підтримки для мінімізації ризиків, особливо в умовах нестабільності та невизначеності. Відсутність такої підтримки поглиблює проблему та робить українську систему вищої освіти більш вразливою до ризиків. На думку авторки, сучасні соціально-політичні зміни також збільшують ризики для освітнього процесу. Наприклад, відсутність стабільності та економічні труднощі роблять якість освіти залежною від таких зовнішніх факторів, як ринковий попит й економічні кризи, що впливають на доступ до якісної освіти та кар'єрні перспективи випускників.

Ці ідеї з змушують звернути увагу на мотивацію сучасних українських старшокласників до навчання. В умовах дистанційної освіти, онлайн-уроків, що наразі практикують у багатьох населених пунктах, безпекова ситуація в яких не є задовільною, мотивація школярів, зокрема учнів старших класів, до навчання може бути невисокою, що впливатиме на їхні освітньо-професійні орієнтації. Також важливим аспектом тут є вихід на ризики, які стосуються не тільки окремих індивідів, а суспільства загалом, адже зниження мотивації до навчання та, відповідно, відсутність орієнтацій на отримання вищої освіти становлять ризики для освітньої системи країни, що надалі може призвести до нестачі кадрів, браку робочої сили.

Вплив онлайн-формату освітнього процесу на суспільство досліджує у своїх роботах Л. Сокур'янська [63]. Зокрема, вона стверджує, що впровадження онлайн-навчання не лише розширює можливості освіти, а й провокує низку негативних наслідків на всіх рівнях: глобальному, соціальному та особистісному. Соціологиня наголошує на тому, що дистанційне навчання стає катализатором інтелектуальної деградації, оскільки онлайн-формат позбавляє студентів повноцінної взаємодії та можливостей для соціальної інтеграції. На її думку, від нестачі прямого спілкування між студентами та викладачами страждає якість освіти та руйнуються університетські спільноти. Науковиця також визначає такі ризики, пов'язані з переходом на дистанційне навчання в закладах середньої освіти, як, приміром, дефіцит матеріально-технічних засобів (особливо в сільських школах) та недостатня методична підготовка вчителів. Звертаючись до даних досліджень, проведених під час пандемії COVID-19, Л. Сокур'янська наголошує, що через пандемію та прискорений перехід на онлайн-формат збільшилася ймовірність «відтоку мізків» і погіршення якості підготовки фахівців, що, зі свого боку, послаблює інтелектуальний потенціал суспільства.

Сьогодні, в умовах більш загрозливих, ніж пандемія коронавірусу, зазначені ризики актуалізуються ще більш значною мірою. Наразі дистанційне навчання, з одного боку, уможливлює продовження навчального процесу навіть за умов поганої безпекової ситуації, втім, стає основою для формування нового типу нерівностей в освіті серед українських школярів і студентів, які тепер поділяються на тих, хто вчиться онлайн, та тих, хто вчиться офлайн, очно. Раніше ми розглядали цю проблему докладніше, зазначаючи, що така ситуація може призвести до ризику появи нових нерівностей та дискримінації на ринку праці, коли ті, хто навчався в онлайн-форматі, будуть конкурувати з тими, хто навчався в офлайн [64]. Перші можуть мати не такі розвинені компетенції через дистанційне навчання, або принаймні їх будуть сприймати як таких, хто знається на своїй справі гірше за тих, хто здобував професійні знання та навички в традиційному очному форматі.

Проблему працевлаштування в умовах кризи, зокрема в контексті пандемії COVID-19, та її вплив на ринок праці та зайнятість в Україні розглядають у своїй публікації І. С. Стеців, І.І. Стеців, В. Козик та Л. Бідюк [65]. Основну увагу вони приділяють ризикам і невизначеності, пов'язаним із різким зростанням безробіття та необхідності адаптації населення до нових умов праці. Автори підкреслюють, що такі кризові ситуації, як пандемія (а сьогодні ще й війна), призводять до глобальної невизначеності, що суттєво впливає на ринок праці. Закриття підприємств, неможливість віддаленої роботи для багатьох категорій професій і високі темпи зростання безробіття вимагають нових підходів до працевлаштування. Дослідження зазначених науковців продемонструвало, що рівень зайнятості значною мірою залежить від рівня освіти. Вища освіта та наявність додаткових навичок сприяють працевлаштуванню, оскільки підвищують гнучкість працівника та його здатність адаптуватися до змін на ринку праці. Автори пропонують модель вибору професії, яка допомагає краще орієнтуватися у змінах на ринку праці, враховуючи динаміку затребуваності професій та можливості паралельного навчання за суміжними спеціальностями.

Запропонована модель вибору професії може стати підґрунтям для аналізу чинників, якими керуються сучасні українські старшокласники під час вибору освітньо-професійних напрямів. Це допомагає оцінити, чи бачить молодь цінність довгострокових освітніх вкладень, чи розглядають старшокласники можливість зміни професії у разі невдачі в реалізації в межах здобутої професії тощо. Автори статті приділяють багато уваги аналізу затребуваності професій. Важливо дослідити, на що орієнтуються старшокласники, коли обирають собі професію, особливо зараз, в умовах невизначеності та кризи; наскільки вони усвідомлюють необхідність гнучкості та адаптації до нестабільного ринку праці та чи мають стратегії, якими вони зможуть скористатися для мінімізації ризиків.

Зазначена вище проблема, а саме зміни на українському ринку праці в екстремальних умовах пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення Росії на територію України, розглядається у статті Г. Чепурко [66]. Автор вказує,

що такі глобальні зміни, як цифровізація, демографічна криза та міграційні процеси, а також специфічні для України виклики на кшталт військової агресії Росії, докорінно змінюють ринок праці. Ці чинники призводять до нестабільності зайнятості, зростання безробіття, а також до дисбалансу між попитом і пропозицією робочих місць. Пандемія COVID-19 спричинила значне скорочення зайнятості, особливо у сферах, що залежать від фізичної присутності (наприклад туризм, громадське харчування, роздрібна торгівля). Війна, зі свого боку, загострила наявні проблеми: скоротилася кількість вакансій, особливо в найбільш постраждалих регіонах, збільшилося навантаження на ті сфери, де співробітники все ще затребувані (приміром медицина та логістика). Соціолог підкреслює значущість таких гнучких форм роботи, як дистанційна або гібридна зайнятість, що стали затребуваними через пандемію та війну.

Представлені вище публікації І.С. Стеців, І.І. Стеців, В. Козик, Л. Бідюк та Г. Чепурко зумовили нашу увагу до питання, якою мірою українські старшокласники усвідомлюють актуальні проблеми ринку праці, його зміни та особливості в сучасних умовах.

Зазначимо, що розгляд напрацювань українських дослідників у межах обраної проблематики дозволив нам зрозуміти, яким чином та якою мірою вона вже розкрита у вітчизняному соціологічному дискурсі, та виокремити важливі аспекти щодо того, як можна застосувати наявні здобутки соціологів для вивчення освітньо-професійних орієнтацій учнівської молоді. Проведений аналіз наукової літератури дозволив також з'ясувати, яких знань ще бракує щодо обраної проблематики. Зокрема, є необхідність визначити, які професії сьогодні приваблюють старшокласників, які професії вони планують обрати та на що спираються, розглядаючи різні варіанти. Важливо також дізнатися, чи готові старшокласники до вимог сучасного ринку праці, чи готові вони змінити вид діяльності в майбутньому тощо.

2.5 Освітньо-професійні орієнтації та життєві плани старшокласників як загальносоціальна проблема

У попередніх підрозділах роботи ми переважно розглядали освітньо-професійні орієнтації та життєві плани сучасних українських старшокласників як індивідуальний ризик і лише частково згадували про те, які наслідки можуть бути для суспільства, якщо молодь має ті чи інші орієнтації та плани. Однак важливо докладніше проаналізувати те, як можуть впливати певні освітньо-професійні та життєві вибори старшокласників на розвиток українського суспільства загалом.

Перш за все розглянемо аспект, що стосується орієнтацій старшокласників на продовження навчання після закінчення закладу середньої освіти. Якщо вони переважно прагнуть здобувати вищу освіту (або принаймні професійно-технічну) в Україні та не планують виїхати за кордон, це можна розглядати як позитивний чинник для подальшого розвитку нашої країни. Бо у такому випадку ми матимемо робочу силу (звичайно, поки що потенціальну). Якщо ж значна частка старшокласників плануватиме продовжити освіту за кордоном, це буде сприяти посиленню «відтоку мізків», країна втрачатиме потенційну робочу силу. Ці молоді люди навряд чи бажатимуть повернутися в Україну після завершення навчання в іншій країні. Разом із тенденцією відтермінування створення сім'ї та відкладеного батьківства це може призвести до поглиблення демографічної кризи, як наразі переживає Україна.

Ще одна суспільна проблема полягає у тому, що сучасні старшокласники як майбутнє інтелектуального потенціалу України переважно обиратимуть галузі інтелектуальної праці для професійної самореалізації, що спровокує ризик нестачі робочої сили в галузях фізичної праці, тоді як після перемоги Україну потрібно буде відбудовувати не тільки за допомоги інтелектуальних, але й фізичних ресурсів. Вкрай затребуваними професіями в цьому контексті також стануть ті, що пов'язані з інженерією, архітектурою та будівництвом. Також буде

та вже є неабиякий попит на лікарів, спеціалістів із терапії та реабілітації тощо. Однак ці спеціальності не є пріоритетними для абітурієнтів. За даними інформаційної системи «Освіта.уа», у 2024 році найбільше вступних заяв на бакалаврат було подано на такі спеціальності, як «Психологія» (49 782), «Менеджмент» (47 813), «Філологія» (44 663), «Право» (40 265) та «Комп'ютерні науки» (33 121), тоді як найменш популярними виявилися спеціальності «Суднобудування» (217), «Громадське здоров'я» (163), «Освітні, педагогічні науки» (75), «Релігієзнавство» (62) та «Управління інформаційною безпекою» (12) [68]. Враховуючи наявний психоемоційний стан українців, які втрачають близьких на війні та загалом переживають травматичний досвід, пов'язаний із нею, а також потребу в ресоціалізації військових, що повернуться по завершенню бойових дій, психологи є та будуть затребуваними в Україні. Однак робота з такими групами осіб є важкою та потребує дуже високої кваліфікації, чого не можна очікувати від усіх випускників за спеціальністю «Психологія», велика частина з яких, як ми можемо припустити, не захоче/не зможе працювати з такими складними випадками та обиратиме надання приватних консультацій з інших проблем або взагалі залишить цю професію.

Як ми побачили, інженерні, технічні спеціальності (крім тих, що пов'язані з комп'ютерними технологіями) не мають особливої популярності серед абітурієнтів, що становить проблему, яка полягає у протиріччі між освітньо-професійними орієнтаціями сучасної молоді та нагальними потребами українського суспільства. Наше емпіричне дослідження допоможе спрогнозувати, чи збережеться ця тенденція у наступні два роки, коли старшокласники стануть абітурієнтами.

Незацікавленість молодих людей у здобутті професій у галузі освітніх та педагогічних наук також викликає занепокоєння, адже це становить ризик для системи освіти в Україні, де нестача кадрів, особливо серед молодшого покоління, є актуальною проблемою вже багато років.

Отже, освітньо-професійні орієнтації та життєві плани старшокласників та їхня реалізація в умовах суспільства ризику, яким є сучасне українське суспільство, є не тільки індивідуальною, а й надзвичайно серйозною загальнонаціональною проблемою, яка потребує більш глибокого наукового аналізу, зокрема соціологічного та економічного.

Висновки до розділу 2

Здійснивши аналіз визначень ризику та концепції суспільства ризику в соціології, ми дійшли висновку, що цей теоретичний підхід є доцільним для застосування у контексті вивчення обраної проблематики, адже суспільство ризику створює нові виклики для сучасних українських старшокласників, що впливає на їхні освітньо-професійні орієнтації та життєві плани. Розглянуті в цьому розділі ідеї щодо розуміння ризику та основних характеристик суспільства ризику дозволили нам ширше поглянути на обрану проблематику, а також сформулювати певні гіпотези, які ми зможемо спробувати перевірити в ході аналізу власного емпіричного дослідження. Головним чином це гіпотеза щодо того, що за сучасних умов старшокласники можуть орієнтуватися на «безпечні» професії – тобто такі, які, на їхню думку, передбачають стабільність, мінімізацію невизначеностей та, відповідно, високий рівень передбачуваності. За іншою гіпотезою, старшокласники можуть бути готовими до зміни професії в майбутньому, бо усвідомлюють плинність сучасності, зокрема ринку праці. Третя гіпотеза полягає в тому, що, обираючи свій освітньо-професійний та життєвий шлях, старшокласники можуть незначною мірою орієнтуватися на думку батьків, адже рівень індивідуалізації в суспільстві ризику зростає. Остання гіпотеза передбачає, що наразі є протиріччя між професіями, які приваблюють старшокласників та які вони планують обрати, та актуальними потребами українського суспільства, насамперед тих, що пов'язані з наслідками повномасштабного вторгнення.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ВІЙНИ НА ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЖИТТЄВІ ПЛАНИ УКРАЇНСЬКИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

3.1 Програма емпіричного дослідження «Старшокласник – 2024: життєві та освітньо-професійні плани старшокласників України в умовах війни»

Для вивчення освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів українських старшокласників в умовах повномасштабної російсько-української війни ми скористалися попередніми результатами емпіричного дослідження «Старшокласник – 2024: життєві та освітньо-професійні плани старшокласників України в умовах війни», яке проводиться Соціологічною асоціацією України, починаючи з листопада 2024 року. Воно охоплює широке коло питань життєдіяльності учнів старших класів, зокрема тих, що стосуються освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників. Дослідження проводиться за нашої безпосередньої участі. Нижче ми наводимо програму емпіричного дослідження за проблематикою нашої кваліфікаційної роботи.

Проблемна ситуація, що лежить в основі нашого дослідження, полягає в тому, що за сучасних умов існує протиріччя між освітньо-професійними орієнтаціями та життєвими планами сучасних українських старшокласників та можливостями їх реалізації, якій перешкоджає війна та такі її наслідки, як ситуація соціальної невизначеності, нестабільності та небезпеки. *Проблема*, що підлягає дослідженню, пов'язана з необхідністю визначити, як за таких обставин старшокласники відчують, усвідомлюють, оцінюють можливості та ризики своєї самореалізації, в тому числі в освітньо-професійній сфері, та які цінності визначають їхній освітньо-професійний вибір та життєві плани.

Таким чином, *об'єктом* дослідження є освітньо-професійні орієнтації та життєві плани українських старшокласників, а *предметом* – можливості та ризики реалізації цих орієнтацій та життєвих планів.

Мета дослідження полягає у визначенні можливостей та ризиків реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів українських старшокласників, а також шляхів мінімізації цих ризиків за сучасних умов.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- 1) визначити термінальні та інструментальні цінності старшокласників;
- 2) визначити місце освіти в ієрархії цінностей старшокласників;
- 3) вивчити плани старшокласників після закінчення школи;
- 4) виявити, які професії є найбільш престижними та привабливими для старшокласників, а також які вони найімовірніше оберуть;
- 5) визначити, що спонукає старшокласників робити той чи інший освітньо-професійний вибір;
- 6) здійснити порівняльний аналіз освітньо-професійних та життєвих планів старшокласників України, в тому числі їхню орієнтованість на здобуття вищої освіти, в залежності від об'єктивних умов та суб'єктивного сприйняття можливостей та ризиків реалізації цих планів;
- 7) проаналізувати плани старшокласників щодо створення сім'ї;
- 8) з'ясувати, як старшокласники сприймають своє майбутнє;
- 9) дослідити страхи, тривоги та занепокоєння старшокласників, зокрема тих, що стосуються освіти та професії.

Основними поняттями є:

- освітньо-професійні орієнтації – засноване на цінностях, індивідуальних уподобаннях та здібностях особистості прагнення до здобуття освіти, що стимулює її до здійснення вибору певної спеціальності та професії;

- життєві плани – це система цілей, пріоритетів і стратегій, які людина формує для організації свого майбутнього, охоплюючи матеріальне, соціальне та індивідуальне планування. Вони включають визначення шляхів досягнення професійних, соціальних і особистих цілей, а також способів взаємодії із зовнішнім середовищем, соціальними відносинами та власним розвитком;
- ризик – це категорія, яка інтегрує об’єктивні характеристики реальності із суб’єктивними уявленнями про ймовірність і серйозність негативних наслідків, що впливає на вибір та дії індивідів у певних соціальних умовах.

Освітньо-професійні орієнтації будуть досліджені за допомогою таких *індикаторів*: місце цінності освіти та освітніх цінностей в ієрархії термінальних та інструментальних цінностей старшокласників; плани старшокласників після закінчення школи, що стосуються продовження навчання; професії, які старшокласники вважають престижними та привабливими; професії, які старшокласники найвірогідніше оберуть для себе; ставлення до процесу вибору професії; чинники, що впливають на рішення старшокласників отримувати вищу освіту та конкретні професії; бажане місце майбутнього працевлаштування.

Індикаторами життєвих планів є: плани старшокласників після закінчення школи; міграційні настрої старшокласників; плани старшокласників щодо створення власної сім’ї та народження дітей.

Важливо також операціоналізувати поняття «безпечні професії», яке не є основним, однак є важливим в межах нашого дослідження. Безпечними ми визначаємо такі професії, які передбачають мінімізацію невизначеностей (а отже, мають високий рівень передбачуваності) та стабільність. Ми виходимо з того, що професії та види зайнятості можна поділити на три групи за рівнем умовної «безпечності». До «безпечних» буде віднесено такі професії, як: бармен, офіціант; водій; графічний дизайнер; економіст, бухгалтер; журналіст; інженер;

лікар; медсестра; охоронець; поліцейський; програміст; продавець; робітник; соціальний працівник; учитель. До категорії середньої «безпечності» належать: архітектор; менеджер; політик; психолог; юрист. До «небезпечних» ми віднесли такі професії та види зайнятості: артист; блогер; військовослужбовець; науковець; перекладач; підприємець/бізнесмен; соціолог; фермер; фрілансер.

Попередній системний аналіз об'єкту дослідження

За даними Державної служби статистики України, наразі в країні налічується **471 777** учнів старших класів, з них **240 220** учнів 10-х класів, **228 366** учнів 11-х класів та **3 191** учень 12-х класів [68].

Найбільше старшокласників навчається в Києві (46,7 тис. ос.), Київській (35,2 тис. ос.), Львівській (34,4 тис. ос.), Харківській (32,2 тис. ос.) та Одеській (31,5 тис. ос.) областях (див. дод. А, рис. А.1).

У нашому дослідженні ми орієнтуватимемося на регіони, а не на конкретні області (розподіл областей за регіонами див. у дод. А, табл. А.1).

Відповідно до розподілу за статтю, дівчата складають 52% з усіх старшокласників України, а хлопці – 48%.

У міських закладах середньої освіти навчаються 74% старшокласників, інші 26% – у сільських.

Вікового розподілу за класами Держстат не представив, але це й не має для нас великого значення, адже відомо, що учням 10-12 класів може бути приблизно від 15 до 19 років.

Крім даних Держстату, до попереднього системного аналізу об'єкту дослідження ми включили результати деяких емпіричних досліджень, здійснених серед української молоді протягом 2022 – 2024 років.

Почнемо з дослідження соціологічної компанії Info Sapiens, яка у жовтні 2022 – січні 2023 провела польовий етап та разом із ГО «Аналітичний центр Cedoss» підготувала звіт за дослідженням «Вплив війни на молодь в Україні» [69].

Дослідження було проведено на підконтрольних Україні територіях, вибірка складала 2064 респонденти віком 14-34 роки. Опитування було проведене методом face-to-face інтерв'ювання. Також було опитано 405 респондентів, що виїхали за кордон внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Серед іншого респондентів, які взяли участь у цьому дослідженні, запитали: «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?» (див. дод. А, рис. А.2). Ми розглядаємо це запитання як таке, що має на меті виявити термінальні цінності опитаних. Сімейне щастя (71%), здоров'я (62%) та кар'єра (56%) були домінуючими цінностями опитаних представників української молоді. Автори дослідження виявили, що для респондентів віком 14-19 років (саме ця група є найближчою за віком до старшокласників, які є у фокусі нашої уваги) важливіше зробити кар'єру, ніж для респондентів 30-34 років (64% та 44%, відповідно). Також для молодших респондентів більш важливо стати кваліфікованими спеціалістами (53% та 42%, відповідно).

У межах тематики нашого дослідження важливо розглянути відповіді респондентів на запитання: «Відмітьте, будь ласка, три професії, які є найбільш привабливі для вас. А тепер скажіть, на вашу думку, які три професії дозволяють сьогодні досягнути успіху в житті?» (див. дод. А, рис. А.3). Респонденти переважно оцінили професію бізнесмена/підприємця як таку, що їх найбільше приваблює та дозволяє досягти успіху в житті. Також високі оцінки отримала професія спеціаліста з ПЗ і комп'ютерної техніки.

У контексті вивчення життєвих планів молоді нам було цікаво розглянути деякі запитання з блоку про її міграційні настрої. Звернемося до відповідей на запитання: «Чи хочете Ви емігрувати з України?» (див. дод. А, рис. А.4).

Переважна більшість (66%) респондентів зазначили своє бажання жити в Україні. Але важливо підкреслити, що ці відповіді надали українці, які з тих чи інших причин залишилися в Україні. Тож більшість із них планувала на момент дослідження залишатися тут і надалі. Звернемося до думки українців, які

виїхали за кордон через повномасштабну війну. Як виявилось, серед цієї групи опитаних 76% вказали на бажання повернутися в Україну, 11% хотіли б залишитися там, де перебувають, 6% хотіли б переїхати в інше місто країни або змінити країну проживання за межами України, інші не визначилися. Це досить оптимістичні дані, але з часу проведення дослідження минуло вже майже два роки. Можемо припустити, що чим довше молоді українці будуть знаходитися за кордоном, тим меншою буде вірогідність їхнього повернення на Батьківщину, особливо враховуючи те, що безпекова ситуація в Україні не покращується.

Звернемося до результатів дослідження «Українська молодь сьогодні» від Центру аналізу та соціологічних досліджень (CISR) Міжнародного інституту (MPI), проведеного в червні-липні 2024 року методом телефонних інтерв'ю (САТІ) в межах підконтрольних Україні територій [70]. Вибірка цього дослідження складає 1415 респондентів віком 16-35 років, 512 респондентів віком 13-15 років та 494 респонденти у віці 10-12 років.

Перш за все розглянемо міграційні настрої молоді, представлені у звіті за зазначеним дослідженням. Як з'ясувалось, 42% респондентів у віковій групі 13-15 років та 36% у групі 16-35 років зазначили, що в найближчі п'ять років хотіли б переїхати з місця свого проживання. Подивимося на розподіл відповідей щодо того, куди саме вони хотіли б переїхати опитані (рис. 3.1.1).

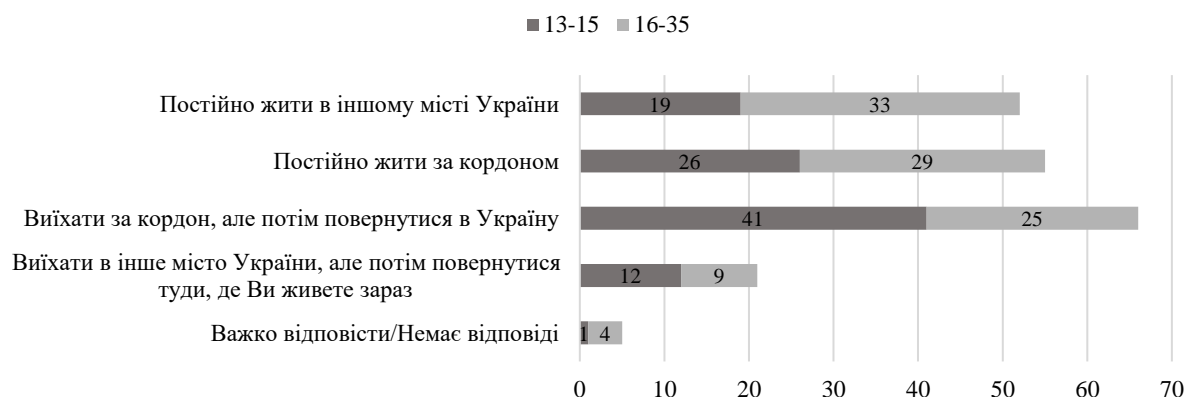

Рисунок 3.1.1. Де бачить себе українська молодь за 5 років (у % до тих, хто зазначив, що бажає переїхати)

До третини респондентів хотіли б постійно жити за кордоном та ще частина (41% у віці 13-15 років та 25% у віці 16-35) опитаних вказала на бажання виїхати за кордон, але потім повернутися в Україну. Якщо наразі вони мають такий намір, то потенційно ці молоді люди можуть і не повернутися, бо можуть успішно адаптуватися в інших країнах.

У межах цього дослідження також вивчалися питання, пов'язані з професійними орієнтаціями молодих людей. Серед респондентів 13-15 років 52% зазначили, що вже вирішили, ким хочуть стати в майбутньому. Наданий перелік професій та галузей значно відрізняється від того, що пропонували в дослідженні «Вплив війни на молодь в Україні», однак тут ми все одно бачимо панівну позицію професій, пов'язаних із ІТ-сферою (див. дод. А, рис. А.5).

Звернемося також до запитання щодо чинників, які мотивують підлітків орієнтуватися на ті чи інші професії або галузі (див. дод. А, рис. А.6). Згідно з цими даними, можна зробити висновок, що, обираючи професію, підлітки переважно орієнтуються на свої вподобання, захоплення (59%), а також здібності (30%), тоді як, приміром, фактори гарантії гарного заробітку, престижу або високого попиту є важливими для невеликої частки опитаних (15-20%). Також цікаво, що думка батьків та родичів грає важливу роль у цьому аспекті лише для 15% респондентів.

Розглянемо проблему задоволеності обраною професією, звернувшись до відповідей респондентів 16-35 років. 54% з них відповіли, що тільки працюють, та 19% поєднують роботу з навчанням. Серед них майже всі повністю або радше задоволені обраною професією (47% та 41%, відповідно). Зовсім або радше не задоволені лише 12% опитаних. Серед причин своєї незадоволеності професією молоді люди переважно вказували на те, що вони обрали не ту сферу діяльності (28%), на нижчу за їхні очікування заробітну плату (25%) та умови праці (20%) (див. дод. А, рис. А.7).

Маємо підкреслити, що аналіз наявних досліджень демонструє важливі тенденції у ціннісних, зокрема й професійних орієнтаціях та життєвих планах української молоді в умовах війни. Такі цінності, як сімейне щастя, здоров'я та кар'єра, є домінуючими. Проте досліджувані групи включають ширшу молодіжну аудиторію (віком від 13 до 35 років), що не відповідає безпосередньо фокусу нашої уваги, що зосереджена на старшокласниках. Крім того, наявні дослідження не охоплюють усі ті питання, які ми проблематизуємо у своєму дослідженні, що, власно, й робить його актуальним.

Гіпотезами, які ми висуваємо для перевірки в межах дослідження, є:

- 1) цінність освіти для старшокласників у 2024 році підвищиться порівняно з даними дослідження 2021 року;
- 2) цінність самореалізації стане менш значущою для старшокласників у 2024 році порівняно з 2021 роком;
- 3) за сучасних умов невизначеності та нестабільності старшокласники переважно орієнтуються на «безпечні» професії;
- 4) сучасні старшокласники готові до зміни професії в майбутньому або принаймні розглядають таку можливість;
- 5) наразі наявне протиріччя між професіями, які найімовірніше оберуть старшокласники, та нагальними потребами українського суспільства;
- 6) думка батьків не є для старшокласників визначальною при прийнятті рішення щодо здобуття освіти та вибору професії;
- 7) старшокласники України відрізняються за мірою орієнтованості на здобуття вищої освіти з огляду на об'єктивні умови їхнього життя та суб'єктивні характеристики можливостей реалізації освітньо-професійних планів.

Стратегічний план дослідження:

- визначити проблемну ситуацію, об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження;

- проаналізувати наявні теоретичні розробки та емпіричні матеріали щодо обраної проблематики;
- проінтерпретувати та операціоналізувати основні поняття;
- здійснити попередній системний аналіз об'єкта дослідження;
- сформулювати гіпотези дослідження;
- визначити методологію, конкретні методи та техніки проведення дослідження;
- визначити методи та засоби обробки та візуалізації отриманих даних;
- розробити інструментарій дослідження;
- розрахувати вибірку дослідження;
- зібрати дані (польовий етап);
- здійснити ремонт вибірки;
- здійснити обробку, аналіз та інтерпретацію отриманих даних;
- сформулювати висновки та рекомендації.

Дослідження буде проведене *методом опитування* за допомогою онлайн-анкетування респондентів із застосуванням якісної методики незавершених речень через платформу LimeSurvey, адже в умовах, коли старшокласники можуть навчатися в дистанційному або змішаному форматі, це найбільш доступний спосіб їх дістатися.

Буде застосовано *просту районовану вибірку*, стратифіковану за макрорегіонами (див. дод. А, табл. А.1).

Обробка та аналіз отриманих даних будуть здійснені за допомогою програми SPSS. Для *візуалізації результатів* буде використано застосунки Microsoft Office (Word, Excel).

Повну анкету дослідження надано в додатках (див. дод. Б).

Авторськими доповненнями до анкети стали блоки з незавершеними реченнями та семантичним диференціалом, а також деякі коригування попереднього її варіанту.

3.2 Освітньо-професійні орієнтації та життєві плани українських старшокласників: порівняльний аналіз результатів досліджень 2021 та 2024 років

Процесу реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів передують їхнє формування, в основі якого лежать цінності. Крім того, наявність певних орієнтацій та планів створює фундамент для їхньої подальшої реалізації. Саме тому, говорячи про можливості та ризики як чинники, які сприяють або перешкоджають реалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників, ми зосереджуємо увагу на тому, як ці наявні можливості та ризики можуть впливати на формування тих чи інших орієнтацій та планів, до аналізу чого ми й звернемося надалі.

Для здійснення порівняльного аналізу ми звернулися до даних дослідження «Старшокласник – 2021», яке було проведене за використання схожого інструментарію та з подібною вибіркою. Було опитано 1311 учнів 9-11 класів з чотирьох регіонів України: південний (Одеса, 353 респондента), східний (Харків, 472 респондента), центральний (Черкаси, 300 респондентів) та західний (Івано-Франківськ, 186 респондентів). Деякі результати цих досліджень викладені у публікаціях вітчизняних соціологів (див., напр., [17; 71-76]).

На момент написання кваліфікаційної роботи збір даних в межах дослідження «Старшокласник – 2024» ще триває. Втім, ми зупинимось на аналізі відповідей 663 учнів 10-11 класів, які було відібрано та зважено в програмі SPSS відповідно до пропорційного розподілу старшокласників у генеральній сукупності за регіонами, який було надано вище. Таким чином, маємо 106 респондентів з Одеси та Херсона, які представляють південний регіон, по 200 респондентів із Харкова та Черкас, що представляють східний та центральний регіони, а також 157 респондентів із Дрогобича та Борислава, які є представниками західного регіону.

Перш за все розглянемо ціннісну ієрархію старшокласників, звертаючи особливу увагу на місце освіти та освітніх цінностей в ній.

Проаналізуємо, як змінилися термінальні цінності старшокласників у 2024 році порівняно з 2021 роком (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1

**Топ-5 термінальних цінностей старшокласників у 2021 та 2024 рр.
(у % до опитаних)**

2021	2024
Матеріальне благополуччя (50%)	Здоров'я (48%)
Здоров'я (49%)	Матеріальне благополуччя (41%)
Сім'я (45%)	Сім'я (40%)
Друзі (31%)	Друзі (31%)
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів (28%)	Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів; Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях (по 19%)

Помітно, що перелік домінуючих цінностей є однаковим (за виключенням цінності «Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях», що потрапила на 5 місце у 2024 році), але частки старшокласників, які обирали ті чи інші цінності, змінилися (окрім 31% відповідей щодо цінності друзів). Так, у 2021 році найважливішою цінністю було матеріальне благополуччя, на що вказала половина респондентів (1 рангове місце). У 2024 році ця цінність є важливою для 41% опитаних старшокласників (2 рангове місце). Можливо, матеріальне благополуччя дещо втратило свою цінність через те, що війна показала відносність матеріальних благ, які можна легко втратити за таких умов.

Водночас цінність самореалізації також знизилася (28% проти 19%), що можна пояснити за допомогою теорії Р. Інглхарта. Більше того, постійний стрес, тривоги та страхи, пов'язані з війною, можуть спричиняти зниження мотивації старшокласників до самореалізації. Крім цього, знизилася важливість такої

цінності, як «цікава, творча робота, робота «до душі» (26% проти 14%), яка також належить до постматеріалістичних цінностей (див. дод. В, рис. В.1).

Освіта як термінальна цінність була й залишається важливою для невеликої частки старшокласників: 14% у 2021 та 12% у 2024 році (див. дод. В, рис. В.1).

Отже, нам вдалося підтвердити гіпотезу щодо ймовірних змін у значущості самореалізації для старшокласників. Однак ми не зафіксували й підтверджень теорії Р. Інглхарта про те, що в умовах економічного занепаду матеріалістичні цінності мають домінувати. Втім, слід зазначити, що через особливості інструментарію ми не маємо змоги виміряти, наскільки старшокласники цінують ці чи інші аспекти. Оскільки у 2021 році запитання про цінності було сформульовано саме в такий спосіб, ми не могли змінити шкалу для збереження можливості порівняння. Проте результати були б більш інформативними, якби ми просили респондентів оцінити міру важливості запропонованих цінностей за певною шкалою (наприклад, від 1 до 10). Тоді ми могли б порівняти середні. Наразі ми бачимо домінування таких традиційних цінностей, як сім’я, здоров’я, матеріальне благополуччя, які є найважливішими завжди та для всіх вікових груп українців.

Порівнюючи зміни в інструментальних цінностях старшокласників, ми також фіксуємо, що сам набір п’яти найважливіших з них майже не змінився, але значущість деяких цінностей підвищилася (табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2

**Топ-5 інструментальних цінностей старшокласників у 2021 та 2024 рр.
(у % до опитаних)**

2021	2024
Високий інтелект, здібності (47%)	Високий інтелект, здібності (57%)
Працелюбність, сумлінність; Знання іноземних мов (по 32%)	Працелюбність, сумлінність (41%)
Уміння розпоряджатися грошима (25%)	Знання іноземних мов (39%)

Хороша освіта; Хороше здоров'я ; Готовність йти на ризик (по 23%)	Хороша освіта (35%)
Чесність, порядність, принциповість (21%)	Чесність, порядність, принциповість (32%)

Звернемо особливу увагу на те, що важливість освітніх цінностей, таких як високий інтелект, здібності, знання іноземних мов, хороша освіта, підвищилася у 2024 році порівняно з 2021 роком. На 10% більше старшокласників стали цінувати високий інтелект та здібності, а також на 12% більше стали вважати хорошу освіту найважливішим чинником для досягнення життєвого успіху (саме так було сформульовано це запитання про інструментальні цінності). Це підтверджує нашу гіпотезу про те, що цінність освіти могла зрости в умовах повномасштабної війни. Бачимо, що так сталося на інструментальному рівні. Тобто старшокласники переважно не розглядають освіту як самоціль, однак вважають її вкрай важливою для здобуття успіхів у житті.

Зазнали змін і деякі інші інструментальні цінності (див. дод. В, рис. В.2). Наприклад, привабливу зовнішність як один із найважливіших інструментів для досягнення життєвого успіху у 2021 році розглядали 12% старшокласників, а у 2024 році – вдвічі більше. Можливо, це пов'язано з певними трендами в соціальних мережах. Крім того, відмітимо, що вихованість та гарні манери стали дещо важливішими (13% проти 21%), також зросла важливість готовності йти на ризик (23% проти 28%).

Звернемось до розгляду освітньо-професійної орієнтації старшокласників.

Згідно з відповідями на запитання «Що Ви збираєтеся робити одразу після закінчення школи?», 41% старшокласників планують продовжити навчання в закладі вищої освіти в Україні, 11% прагнуть навчатися за кордоном, 10% поєднуюватимуть навчання з роботою та 8% хочуть продовжити навчання в закладі професійно-технічної освіти в Україні (див. дод. Г, рис. Г.1). П'ята частина опитаних (21%) вказали, що ще не визначилися. Близько 2%

старшокласників зазначили, що підуть добровольцями на фронт. Про свої плани виїхати на навчання за кордон повідомили 15% старшокласників.

За допомогою семантичного диференціала ми виміряли оцінки старшокласників щодо отримання вищої освіти (див. дод. Г, рис. Г.2), шкала надана в діапазоні від -3 до 3, де «-3» – найвища міра згоди з негативними характеристиками, а «3» – з позитивними. Так, якщо об'єднати оцінки «2» та «3», можна побачити, що більше половини старшокласників вважають отримання вищої освіти: важливим (53%), корисним (59%), потрібним (52%). Також 45% опитаних погоджуються, що це є необхідним періодом у житті, тоді як 9% вважають, що це марна витрата часу (оцінки «-3» та «-2» разом). Водночас старшокласники переважно мають думку, що отримати вищу освіту важко (71% старшокласників обирали «-3», «-2» або «-1»).

Ці дані демонструють, що старшокласники цінують вищу освіту та вважають за необхідне її отримати, хоча й вважають, що це нелегко.

Розглянемо відповіді на запитання про те, що спонукає отримати вищу освіту самих респондентів та їхнє покоління (рис. 3.2.1).

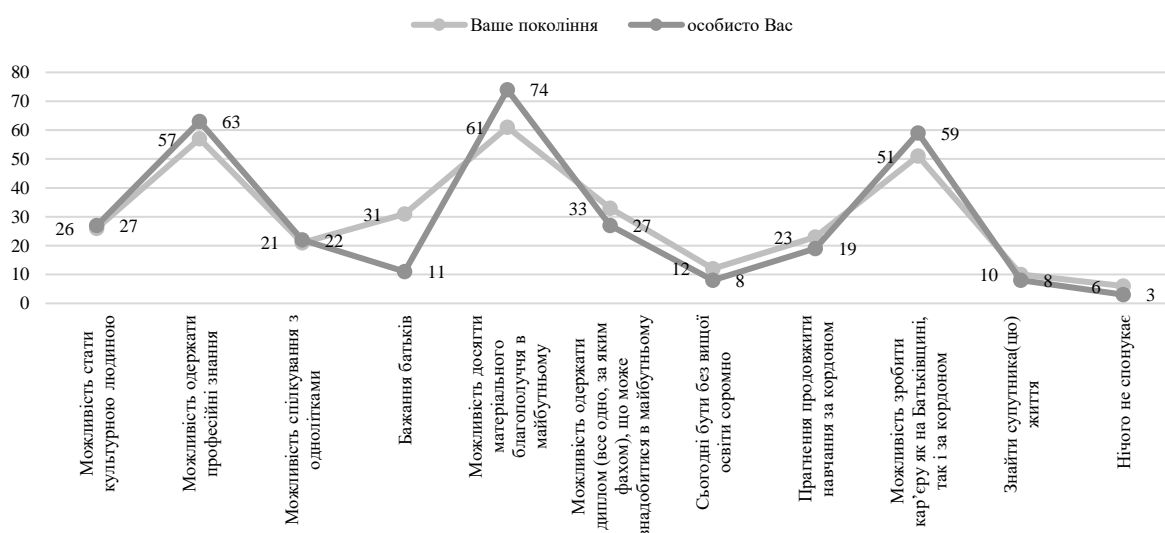

Рис. 3.2.1 Розподіл відповідей старшокласників на запитання «Що спонукає отримати вищу освіту...?», 2024 (у % до опитаних)

Бачимо, що відповіді багато в чому схожі, але розходяться в деяких аспектах. Так, приблизно третина старшокласників вважає, що отримати вищу освіту представників їхнього покоління спонукає бажання батьків, тоді як відносно себе так відповіли тільки 11%. Останнє підтверджує нашу гіпотезу про те, що думка батьків не є значущим фактором впливу на освітньо-професійні орієнтації старшокласників.

Також відрізняються думки респондентів щодо того, що до отримання вищої освіти спонукає прагнення досягти матеріального благополуччя в майбутньому. 61% старшокласників вважає, що це актуально для їхнього покоління, проте щодо них самих таким чином відповіли 74% респондентів.

Загалом, на думку старшокласників, до отримання вищої освіти їхнє покоління та їх самих найбільше мотивують: можливість досягти матеріального благополуччя в майбутньому (61% та 74%), можливість одержати професійні знання (57% та 63%) та можливість зробити кар'єру як на Батьківщині, так і за кордоном (51% та 59%).

Відповідаючи на запитання про те, чи обрали вони вже собі професію, 54% старшокласників зазначили, що обрали, та, відповідно, 46% ще не визначилися.

На думку більшості старшокласників, престижними сьогодні є такі професії або види зайнятості (див. дод. Г, рис. Г.2.): підприємець/бізнесмен (53%), лікар (51%), фрілансер (50%), програміст (47%) та психолог (37%). Привабливими є переважно такі професії, як графічний дизайнер (31%), підприємець/бізнесмен (30%), психолог (27%), юрист (24%) та програміст (23%). Старшокласники зазначають, що найімовірніше оберуть такі професії/види зайнятості: графічний дизайнер (22%), підприємець/бізнесмен (17%), психолог (17%), юрист (16%), програміст (14%), лікар (14%) та перекладач (13%).

З огляду на це, повернемося до нашої гіпотези про те, що наразі є протиріччя між професіями, на які орієнтуються старшокласники, та потребами українського суспільства. Як бачимо, це, дійсно, так, бо мізерні частки

старшокласників прагнуть бути робітниками, чия робота є вкрай важливою у відновленні зруйнованої під час війни інфраструктури (4%), вчителями (7%), соціальними працівниками, які мають та матимуть багато роботи з різними вразливими групами населення (1%), інженерами (5%). Навіть такі надважливі професії, особливо в умовах війни та повоєнного часу, як лікар та медсестра, не є популярними серед старшокласників, адже тільки 14% та 3%, відповідно, прагнуть обрати ці професії.

Також згадаємо гіпотезу про те, що сьогодні старшокласники обирають більш «безпечні» професії, намагаючись мінімізувати невизначеність. Важливо зазначити, що критеріями «безпечності» для нас є стабільність, передбачуваність професії, а також ситуація на ринку праці: попит та конкуренція в галузі. Вище ми зазначали, яким чином було здійснено розподіл запропонованих в анкеті професій та видів діяльності на три групи за рівнем їхньої «безпечності». Зауважимо, що цей розподіл відображає виключно сучасний стан українського ринку праці, ситуація на якому, втім, змінюється швидко. Однак ми не можемо говорити про підтвердження цієї гіпотези, адже старшокласники прагнуть обрати професії з усіх трьох груп, та, відповідно, «безпечні» професії не домінують.

У відповідях на запитання про те, де вони хотіли б працювати після закінчення фахової освіти, 39% старшокласників зазначили, що бажають створити власний бізнес (див. дод. Г, рис. Г.3.). Ще 23% опитаних вказали, що хотіли б працювати за кордоном, що є досить тривожним фактом та виражає ризик втрати трудового потенціалу України в майбутньому. На державному підприємстві або в державній установі хочуть працювати лише 14% старшокласників.

Виходячи з думки, що українські старшокласники мають неоднакові можливості для реалізації їхніх освітньо-професійних орієнтацій залежно як від об'єктивних умов, так і від суб'єктивних факторів, ми створили індекс орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти, щоб порівняти, як різні

характеристики, що їм притаманні, впливають на сприйняття вищої освіти та прагнення до її здобуття (які й виражає створений індекс).

Вище ми аналізували оцінки старшокласників стосовно отримання вищої освіти (див. дод. Г, табл. Г.1). Чотири з п'яти наданих характеристик ми використали для створення індексу, а саме: «неважливо/важливо», «некорисно/корисно», «непотрібно/потрібно», «марна витрата часу/необхідний період у житті». Було застосовано факторний аналіз як метод створення індексу, адже він дозволяє виявити приховану структуру даних та об'єднати змінні, які вимірюють спільне явище або концепт, у єдиний узагальнений показник.

У результаті здійснення факторного аналізу (див. дод. Д, табл. Д.1.-Д.4) було визначено, що тест КМО дорівнює 0,831, що є високим показником адекватності моделі; значущість критерію сферичності Бартлета менша за 0,05, тож можна говорити про те, що кореляції між змінними достатньо великі. Змінні надійно вимірюють орієнтацію на отримання вищої освіти. Виділений компонент пояснює значну частку загальної дисперсії (майже 74%), і всі змінні мають дуже високі факторні навантаження, що робить створений індекс концептуально та статистично обґрунтованим. Нами було здійснено рангове розбиття на рівні групи всього отриманого діапазону значень індексу для зручності та наочності візуалізації та роботи з цими даними. Методом N-розбиття було отримано 5 рівних інтервалів, які виражають ступені від найслабшої до найсильнішої орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти.

Проаналізуємо, яким чином різні об'єктивні та суб'єктивні характеристики старшокласників пов'язані з їхніми орієнтаціями на отримання вищої освіти. Перш за все зазначимо, що було зафіксовано цікавий зв'язок між форматом, у якому навчаються старшокласники в школі, та їхніми орієнтаціями на отримання вищої освіти (див. дод. Д, табл. Д.5). Згідно з розподілом відповідей, найвищі значення індексу орієнтації на отримання вищої освіти мають ті старшокласники, які навчаються виключно онлайн (а це переважно жителі

Харкова, який представляє східний регіон). Також помітно, що саме у східному регіоні найбільша частка тих, хто має найвищі показники індексу (див. дод. Д, табл. Д.6). Можливо, це пов'язано з тим, що онлайн-навчання дозволяє учням ефективніше розподіляти час, зосереджуючись на підготовці до НМТ та саморозвитку. Крім того, дистанційне навчання на сході, де безпекові умови є найважчими, може стимулювати старшокласників більше замислюватися про перспективи вищої освіти як можливості побудувати безпечне і стабільне майбутнє.

Загалом логічний зв'язок спостерігаємо між значенням індексу та тим, наскільки старшокласникам подобається чи не подобається навчатися: найнижчий показник мають ті, кому найменше подобається навчатися, та, відповідно, навпаки (див. дод. Д, табл. Д.7).

Найнижчий індекс орієнтації на отримання вищої освіти (1) мають 86% старшокласників із найнижчими результатами навчання в школі (1-3 бали), тоді як найвищий індекс (5) мають 21% тих, хто навчається добре (переважають оцінки 7-9 балів), та 29% відмінників (див. дод. Д, табл. Д.8).

Є відмінності в значеннях індексу орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти залежно від того, чи цінують вони освіту та освітні цінності (рис. 3.2.2). Якщо розглядати тих, хто цінує освіту як термінальну цінність, можна побачити, що в цій групі суттєво переважають старшокласники (43%) з найвищим індексом (5). Схожу, проте не настільки яскраво виражену, ситуацію можна спостерігати щодо інструментальної цінності хорошої освіти: 34% старшокласників, які вважають хорошу освіту запорукою життєвого успіху, мають найвищий індекс орієнтації на отримання вищої освіти, тоді як серед тих, хто має нижчі індекси (2-4), ця цінність є важливою для 20-27% старшокласників. Серед найменш орієнтованих на здобуття вищої освіти старшокласників (з індексом 1) хорошу освіту цінують 8%.

Рисунок 3.2.2. Індекс орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти залежно від цінності освіти та освітніх цінностей (у % до тих, хто цінує освіту)

Вище було зазначено, що найбільш «популярною» інструментальною цінністю серед усіх старшокласників є високий інтелект та здібності, що цінують 57% із них. Якщо подивитися на розподіл за індексами, бачимо, що великих відмінностей немає: старшокласники з усіма показниками індексу орієнтації на отримання вищої освіти цінують високий інтелект та здібності приблизно однаково: від 18 до 23%.

Ці результати свідчать, що орієнтація старшокласників на здобуття вищої освіти значною мірою залежить від важливості для них освіти та освітніх цінностей. Найвищий індекс орієнтації частіше характерний тим, хто цінує освіту як термінальну цінність або вважає хорошу освіту ключем до успіху, що свідчить про їхню вищу мотивацію. Водночас цінність «високий інтелект, здібності» «популярна» серед усіх старшокласників незалежно від рівня їхньої орієнтації, що підкреслює загальне прагнення до інтелектуального розвитку, але менш тісний зв'язок цієї цінності з вибором саме вищої освіти.

Останнім аспектом, на який ми б хотіли наголосити в контексті дослідження індексу орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти є те, що його значення також пов'язане з тим, чи обрали собі професію

старшокласники. Серед тих, хто найбільше орієнтований на отримання вищої освіти (значення показника 4-5), професію вже обрали 61% та 63%, відповідно, тоді як старшокласники з нижчими значеннями індексу визначилися з професією в 45-50% випадків (див. дод. Д, рис. Д.1).

Говорячи про інші життєві плани старшокласників, наголосимо на тому, що 61% з них планують мати власну сім'ю; 11% зазначили, що не планують, та ще 28% вказали, що ще не думали про це. Порівняно з 2021 роком трохи збільшилася частка тих, хто не планує мати дітей (було 7%). Дітей хоче мати половина старшокласників у 2024 році (переважно двох); 31% не думали про це та, відповідно, 18% опитаних не хочуть мати дітей. У 2021 році 57% старшокласників зазначали, що хочуть мати дітей, 12% вказали, що не хочуть, та 31% респондентів ще не думали про це.

Можна зробити висновок, що, попри війну, плани та бажання старшокласників щодо створення власної сім'ї не зазнали значних змін.

Відповідаючи на запитання про те, наскільки вони задоволені чи не задоволені своїм життям, найбільше старшокласників (38%) зазначили, що вони радше задоволені (див. дод. Е, рис. Е.1). Повністю задоволеними є 17% опитаних. Чверть старшокласників вказали, що їм важко відповісти на це запитання. Повністю або радше не задоволені своїм життям 19% учнів.

Майже половина (47%) старшокласників, думаючи про своє майбутнє, відчуває тривогу, страх, сумніви щодо майбутнього (рис. 3.2.3). Ще близько чверті опитаних зазначають, що що б не сталося в житті, вони будуть сприймати це як нормальний перебіг подій. Із упевненістю та оптимізмом дивляться в завтрашній день лише 17% старшокласників. Можна спостерігати, що порівняно з 2021 роком думки старшокласників щодо свого майбутнього набули більш невизначеного та песимістичного характеру. Якщо три роки тому старшокласники майже порівну розділяли три наведені думки, то сьогодні домінують негативні емоції щодо майбутнього. Однак частка тих, хто не

замислюється над майбутнім або не відчуває жодних емоцій, залишається стабільною.

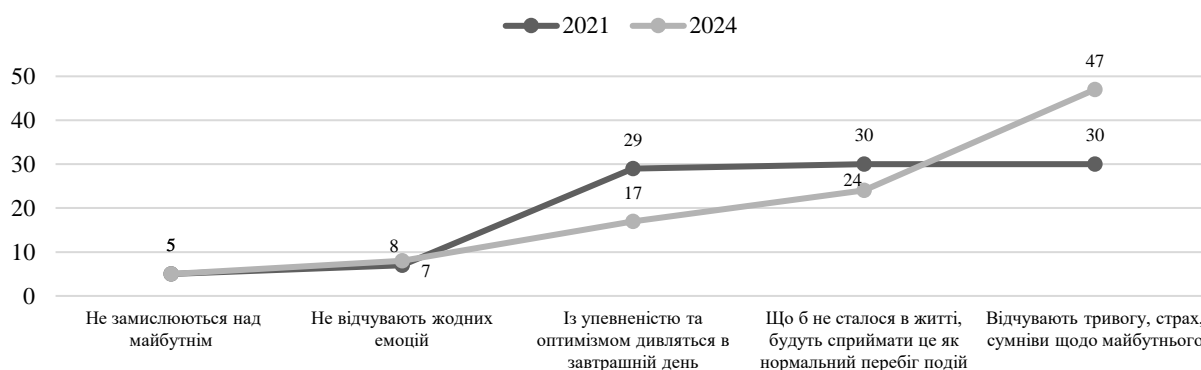

Рисунок 3.2.3. Емоції, які відчувають старшокласники, думаючи про своє майбутнє, 2021 та 2024 рр. (у % до опитаних)

Подібно до запитання, де старшокласники оцінювали отримання вищої освіти за різними характеристиками, ми запропонували їм оцінити за шкалою від -3 до 3 своє майбутнє за такими ознаками: «непередбачуване/передбачуване», «вони не можуть його контролювати/вони можуть його контролювати», «вони його ще не спланували/вони його вже спланували», «нестабільне/стабільне», «темне та безвихідне/світле та повне надії», «вони не впевнені в ньому/вони впевнені в ньому» (див. дод. Е, табл. Е.1). Нейтральних відповідей (оцінок «0») виявилось найбільше за кожною характеристикою. Це свідчить про високий рівень невпевненості та невизначеності старшокласників щодо майбутнього, адже переважно їм було важко оцінити його більш конкретно. Найвище середнє значення отримав показник «темне та безвихідне/світле та повне надії». Однак це значення – 1 по шкалі від -3 до 3, а отже, воно не високе порівняно з максимумом.

Таким чином, можемо підсумувати, що наразі наявний високий рівень невизначеності та емоційної нестабільності серед старшокласників щодо їхнього майбутнього. Домінування нейтральних оцінок та негативних емоцій свідчить про тривожність і відсутність чіткого бачення перспектив. У таких результатах ми вбачаємо наслідки повномасштабної російсько-української війни.

3.3 Результати застосування методики незавершених речень у вивченні думок старшокласників щодо професійного вибору та майбутнього

У межах дослідження «Старшокласник – 2024» було запропоновано два блоки незавершених речень. Перший стосувався професійного вибору, а другий того, як старшокласники сприймають майбутнє. Також було декілька незавершених речень щодо страхів та переживань старшокласників. Проаналізуємо відповіді респондентів. Для того, щоб продемонструвати розповсюдженість тих чи інших думок, застосуємо такий метод візуалізації, як хмари думок (хмари слів).¹ Оскільки відповіді не є однослівними, така візуалізація може бути не досить якісною, однак дозволить зрозуміти думки старшокласників і зробити певні висновки.

Розглянемо варіанти продовження такого речення: «У професії для мене найважливіше...» (рис. 3.3.1).

Рисунок 3.3.1. Хмара думок із продовженнями речення «У професії для мене найважливіше...»

¹ Для створення хмар думок використаємо онлайн-платформи Word Cloud (<https://wordcloud.online/uk>) та WordItOut (<https://worditout.com/>).

Хмара думок показує, що для старшокласників у виборі професії найбільше значення мають фінансова складова та матеріальна винагорода, про що свідчать часті згадки слів «зарплата», «гроші» тощо. Водночас важливими є особисте задоволення та інтерес до роботи, що підкреслюють слова «подобатися», «подобалась професія» та «цікавість». Також молодь цінує комфорт, стабільність і соціальні аспекти професії, як-от взаємодію з колективом чи можливість допомагати іншим. Прагнення до кар'єрного зростання та самореалізації підтверджують слова «розвиток», «знання», що свідчить про бажання поєднувати матеріальну стабільність із задоволенням від роботи.

Наступна хмара думок відображає продовження речення: «Процес вибору професії викликає у мене...» (рис. 3.3.2).

Рисунок 3.3.2. Хмара думок із продовженнями речення «Процес вибору професії викликає у мене...»

Ця хмара слів демонструє, що процес вибору професії у старшокласників переважно асоціюється з такими негативними емоціями та відчуттями, як страх, тривога, хвилювання та сумніви, які займають центральне місце. Це свідчить про значну невизначеність і переживання через майбутнє, що також підтверджують слова «труднощі», «розгубленість» та «непевненість». Однак зустрічаються й позитивні емоції, такі як «захоплення», «задоволення» та «інтерес», які свідчать про зацікавленість і прагнення знайти професію, що приносить радість. Таким

чином, здебільшого вибір професії для молоді є складним і напруженим процесом.

У продовженнях речення «Якщо я думаю про свою майбутню професію, то...» старшокласники висловлюють різні думки щодо майбутньої професії, які можна поділити на емоційні реакції, практичні міркування та ціннісні орієнтири. Деякі демонструють впевненість і радість: *«Я впевнена, що все вийде»*, *«Я буду успішною цій сфері»*, тоді як інші відчують тривогу, стрес і розгубленість: *«Мені тривожно»*, *«Я гублюсь»*. Практичні аспекти вибору зосереджені на зарплаті, актуальності та плануванні майбутнього: *«Думаю про зарплату»*, *«Оберу те, що знадобиться світу»*. Для багатьох важливо, щоб професія приносила задоволення та була корисною: *«Хочу, щоб вона приносила задоволення»*, *«Я мрію бути корисним»*. Багато хто вагається і боїться помилитися: *«Важко визначитися»*, *«Боюся зробити неправильний вибір»*, але є й ті, хто вже визначився: *«Це буде психолог»*, *«Програміст або бізнесмен»*. Частина респондентів акцентує на мотивації й діях задля досягнення цілей: *«Я роблю все, щоб досягти своєї мети»*, *«Стараюсь прогресувати»*. Загалом відповіді старшокласників відображають широкий спектр переживань: від тривожності й невпевненості до амбіцій і чіткого бачення майбутнього.

Аналізуючи доповнення старшокласників такого речення: «Я можу пошкодувати про обрану професію, якщо...», ми виявили, що їхні побоювання здебільшого зосереджені на кількох основних аспектах. Значна частина відповідає, що може пошкодувати через незадоволення умовами праці. Найчастіше згадують малу зарплату, погані умови роботи або неприємне середовище: *«Мало платять»*, *«Буде поганий колектив»*, *«Вона не задовольнятиме мої фінансові потреби»*. Не менш значущим є задоволення від обраної професії, адже учні наголошують на важливості інтересу та любові до своєї справи: *«Робота не буде приносити задоволення»*, *«Мені не буде цікаво»*, *«Вона мені не подобатиметься»*. Можна також виокремити побоювання щодо невиправданих очікувань, адже респонденти зазначають, що можуть

пошкодувати про обрану професію, якщо: *«Вона не виправдає моїх очікувань»*, *«Вона виявиться не такою, як очікувалось»*, *«Зроблю хибний вибір»*. Вказували й на проблеми з реалізацією як чинники жалкування щодо обраної професії: *«Не знайду роботи»*, *«Мені буде важко»*, *«Не зможу реалізуватися в ній»*. Крім того, багато хто висловлює думку, що жалкуватиме, якщо вибір буде зроблений під тиском інших або без врахування власних інтересів: *«Послухаю батьків»*, *«Обираю не за власним бажанням»*, *«Мені її нав'язують»*, що виражає схильність старшокласників до індивідуалізації. Загалом основні побоювання старшокласників пов'язані з матеріальними аспектами, відсутністю задоволення та внутрішньої гармонії, невпевненістю в правильності вибору та зовнішнім впливом. Це свідчить про те, що молодь прагне знайти баланс між особистими інтересами, перспективами розвитку та стабільністю в професійному житті.

Продовжуючи речення *«Якщо я оберу професію, не схожу на професії моїх батьків, то...»*, старшокласники продемонстрували, що не очікують серйозних труднощів чи конфліктів. Багато хто впевнений у підтримці батьків та вважає такий вибір природним і правильним шляхом до самореалізації. Домінували такі відповіді, як: *«Батьки підтримають мене»*, *«Мої батьки будуть раді моєму вибору»*, *«Батькам головне, щоб професія подобалася мені»*, *«Це нормально, кожен має право на свій вибір»*, *«Я буду щаслива»*, *«Все буде добре»*, *«Це буде можливість знайти власний шлях»*.

Також для продовження було надано таке речення: *«Якщо в майбутньому я не зможу знайти роботу за професією, то...»*. Більшість старшокласників зазначила, що вони будуть шукати іншу роботу або сферу діяльності: *«Буду шукати іншу»*, *«Піду на іншу роботу»*, *«Знайду альтернативу»*. Значна частина старшокласників висловлює готовність здобувати нові знання та навички: *«Перекваліфікуюсь»*, *«Пройду курси»*, *«Отримаю іншу професію»*. Багато відповідей свідчать про те, що учні готові працювати не за професією, якщо не зможуть знайти відповідну роботу: *«Буду працювати не за професією»*, *«Знайду роботу, яка мені підходить»*. Проте частина респондентів говорить про

розчарування або навіть стрес: *«Я буду плакати»*, *«Це буде катастрофа»*, *«Буду дуже засмучена»*. Є відповіді, у яких старшокласники висловлюють готовність працювати на себе або створювати власний бізнес: *«Відкрию свій бізнес»*, *«Буду працювати на себе»*, *«Займуся хобі, що приносить дохід»*. Деякі старшокласники розглядають виїзд за кордон як спосіб вирішення проблеми: *«Поїду за кордон»*, *«Знайду роботу в іншій країні»*. Загалом відповіді показують, що старшокласники усвідомлюють важливість адаптивності та готові до змін, якщо виникнуть труднощі з працевлаштуванням, що дає нам підстави говорити про підтвердження нашої гіпотези про те, що сучасні старшокласники готові до зміни професії в майбутньому або принаймні розглядають таку можливість.

Продовження речення *«Сьогодні молоді може бути важко обрати професію, тому що...»* дозволили виокремити цілу низку проблем, які супроводжують старшокласників під час вибору професії. Учні відзначають, що широкий вибір професій ускладнює рішення: *«Їх дуже багато»*, *«Великий вибір професій, але важко зрозуміти, що тобі подобається»*. Багато хто зазначає, що молодь ще не має чіткого розуміння своїх інтересів і здібностей: *«Ми не знаємо, чого хочемо»*, *«Важко зрозуміти, ким ти хочеш бути»*. Старшокласники часто згадують зовнішній тиск, який впливає на їхній вибір та іноді породжує страх помилки: *«Суспільство давить, а школа не дає поштовху для розуміння своїх здібностей»*, *«Батьки нав'язують свою думку»*, *«Бояться обрати не те»*, *«Страшно пошкодувати про вибір»*. Значна частина відповідей стосується війни в Україні та її наслідків: *«Через війну ми не знаємо, що буде завтра»*, *«Війна і нестабільність ускладнюють планування майбутнього»*, *«Майбутнє дуже крихке і незрозуміле»*, *«Ситуація в країні змінюється»*, *«Немає гарантій, які професії будуть потрібними через кілька років»*.

Старшокласники також згадують низькі зарплати та фокусування молоді на матеріальних аспектах: *«Мало платять»*, *«Більшість цікавлять гроші, а не власні інтереси»*. Зазначали й про те, що навчання дороге: *«Вчитися коштує дорого»*, *«Не у всіх є кошти на бажану професію»*.

Респонденти критикують освітню систему за брак профорієнтації: *«Школа не готує до вибору професії», «Немає уроків чи гуртків, які допомагають визначитися».*

Крім цього, старшокласники звертають увагу на швидкі зміни в технологіях, що можуть спричинити складнощі у виборі професії: *«Світ змінюється дуже швидко», «Штучний інтелект замінює професії».*

Отже, проблеми з вибором професії серед молоді, з огляду на думку старшокласників, переважно зумовлені поєднанням зовнішніх факторів (війна, економіка, освіта, тиск) та внутрішніх (складність зрозуміти, що подобається, страх помилок). Ці чинники створюють складний контекст для прийняття відповідального рішення про майбутню кар'єру.

Тепер розглянемо, як старшокласники сприймають майбутнє, а також які страхи та занепокоєння вони мають. Перше незавершене речення з цього блоку таке: *«Думаючи про своє майбутнє, я...».*

Доповнення цього речення, які запропонували старшокласники, можна поділити на декілька тематичних груп. До першої групи відносяться відповіді, які виражають тривогу, страх або невпевненість: *«переживаю», «хвилююсь», «тривожусь», «боюсь», «панікую», «відчуваю страх», «стресую», «відчуваю невпевненість».* Однак є й група відповідей, що демонструють позитивне ставлення до майбутнього: *«надіюся на краще», «вірю в краще», «сповнений надії», «уявляю щасливе майбутнє».* Обидві групи приблизно однаково представлені, тобто не можна стверджувати, що, наприклад, песимістичні настрої домінують.

Були й інші групи відповідей. Наприклад, група, що об'єднує тих, хто обмірковує своє майбутнє, будує плани: *«задумуюсь», «уявляю, як можу досягти своїх цілей і займатися тим, що справді приносить радість», «намагаюся продумати всі можливі перебіги подій», «намагаюсь визначити свої цілі, знайти напрямок, який відповідатиме моїм інтересам та цінностям, і забезпечить мені*

стабільність і можливості для особистого розвитку». Деякі старшокласники також наголошують на своїх цілях і бажанні досягти успіху: *«хочу бути успішним», «прагну досягти своїх цілей», «уявляю професійний розвиток».*

Крім цього, були учні, які виражали байдужість або емоційну нестабільність, доповнюючи надане речення: «не думаю», «нічого не відчуваю», «однаково», «не знаю», «нейтрально», «плачу», «розгублений», «збентежуюсь», «хвилююсь і сумніваюсь».

Також були старшокласники, чії погляди на майбутнє залежать від зовнішніх факторів, зокрема війни та її наслідків: *«чекаю на закінчення війни», «переживаю через війну», «хочу стабільності»*.

Для відображення доповнень речення: «Я хочу, щоб моє майбутнє було...» знов застосуємо хмару слів (рис. 3.3.3).

Рисунок 3.3.3. Хмара думок із продовженнями речення «Я хочу, щоб моє майбутнє було...»

Хмара думок демонструє, що старшокласники прагнуть до щасливого, успішного, світлого, мирного та цікавого майбутнього. Ці відповіді виражають основні цінності учнів, що включають безпеку, стабільність, особистий розвиток і гармонію. Часто згадують такі характеристики майбутнього, як «успішне», «мирне», «світле», «забезпечене» що підкреслює актуальність безпеки, матеріального благополуччя та щастя. Було багато відповідей, які виражають

думку, що старшокласники хочуть, щоб їхнє майбутнє було таким, яким вони бажають, та щоб не було війни.

Ще одним реченням, яке було запропоновано старшокласникам для доповнення було таке: «Через 5 років я бачу себе...». Респонденти бачать своє життя через призму професійних, особистісних, матеріальних та соціальних орієнтацій. Відповіді демонструють значну різноманітність життєвих планів і прагнень, що відображають як амбіції молодого покоління, так і виклики сучасності. Багато хто фокусується на професійних цілях. Значна частина бачить себе в конкретних професіях, зокрема за кордоном: *«я буду лікарем», «програмістом в США», «архітектором», «психологом за кордоном», «графічним дизайнером», «дизайнером за кордоном», «викладачем», «директором своєї компанії»* тощо. Деякі старшокласники хочуть започаткувати бізнес: *«на початку відкриття власного бізнесу», «успішним бізнесменом», «власником бізнесу»*. Велика кількість старшокласників орієнтована на подальше навчання: *«студентом університету», «на навчанні в інституті», «в університеті медиків»*.

Інша група відповідей підкреслює прагнення старшокласників до особистісного розвитку та щастя. Вони мріють стати *«розумною людиною», «самодостатньою», «впевненою у собі, своїх діях і можливостях»*. Багато хто наголошує на бажанні бути щасливими: *«щасливою людиною», «задоволеною життям», «з гармонією між роботою та особистим життям»*. Деякі бачать себе успішними, досвідченими, а також реалізованими у своїй професії та особистому житті. Матеріальні прагнення також займають важливе місце у відповідях. Багато старшокласників вказували, що вони хочуть стати: *«багатим», «мільйонером», «фінансово вільним»*. Крім цього, деякі відповіді орієнтовані на особисте життя. Старшокласники мріють про сімейне щастя: *«коханою дружиною», «мамою дівчинки», «порядним сім'янином»*. Важливим є бажання гармонійного, збалансованого життя: *«з коханою людиною та стабільною роботою», «в мирній державі, щасливою та здоровою»*.

Проте не всі відповіді є оптимістичними. Значна частина старшокласників демонструє невизначеність або песимізм: *«не знаю»*, *«важко сказати»*, *«я ніяк себе не бачу»*.

Особливістю сучасності є вплив війни на бачення майбутнього. Учнівська молодь прагне стабільності: *«у країні без війни та стабільною економікою»*, *«у мирній державі»*, або пов'язує своє майбутнє з військовими професіями: *«військовим»*, *«спецпризначенцем СБУ»*. Загалом відповіді старшокласників свідчать про широту їхніх прагнень та орієнтацій, водночас відображаючи реалії та виклики, з якими вони стикаються.

Розглянемо також доповнення речення: *«Моєю найбільшою мрією є...»*. Мрії відображають цінності старшокласників, тому це питання особливо важливе для нашого дослідження.

Мрії старшокласників переважно збігаються з тим, як вони себе бачать через п'ять років. Найпоширенішою мрією є закінчення війни та встановлення миру. Це бажання звучить у багатьох формах: *«щоб закінчилася війна»*, *«перемога України»*, *«мир в Україні, повернення всіх військовополонених»* тощо. Матеріальні прагнення також займають важливе місце у мріях старшокласників. Багато хто прагне фінансової стабільності: *«багато грошей»*, *«мільярд доларів»*, *«бути фінансово незалежною»*. Є й конкретні цілі: *«купити машину»*, *«Порш 911»*, *«власна справа»*, *«BMW M6»*.

Особисте щастя та гармонія є важливими для багатьох респондентів. Молодь мріє про щасливі стосунки: *«мати щасливу сім'ю»*, *«щасливе життя»*, *«створити щасливу та гармонійну родину, де панує любов, підтримка і взаєморозуміння»*. Старшокласники також висловлюють бажання професійної реалізації. Багато хто прагне досягти кар'єрного зростання: *«мати успішну кар'єру»*, *«робота 'до душі' із хорошою зарплатою»*. Є мрії, пов'язані з конкретними професіями: *«відкрити власну клініку»*, *«стати архітектором»*, *«бути військовим льотчиком»*. Подорожі та життя за кордоном також часто

згадують у відповідях. Старшокласники хочуть побачити світ та переїхати: *«побувати в усіх країнах світу», «навколосвітня подорож», «жити в Дубай», «переїхати до Німеччини чи Австрії», «жити у США»*. Мрії про освіту та саморозвиток також є поширеними. Старшокласники прагнуть здобути вищу освіту: *«вступити до омріяного університету», «добре скласти НМТ, щоб поступити в університет»*. Інші акцентують на особистісному зростанні: *«зробити з себе справжню людину», «стати кращим»*. Деякі відповіді демонструють бажання допомагати іншим. Учнівська молодь висловлює прагнення бути корисними: *«допомогти Україні в розповсюдженні правди, завдяки музиці», «допомога людям та тваринам»*. Окремі мрії відображають креативність старшокласників: *«полетіти в космос», «написати світову симфонію»*.

Загалом мрії старшокласників є відображенням їхніх цінностей, надій і викликів, з якими вони стикаються. Вони прагнуть миру, стабільності, самореалізації та щастя, демонструючи глибоку усвідомленість і готовність до змін.

Старшокласникам також було запропоновано доповнити таке речення: *«Найбільше в житті я боюсь...»*. Найпоширенішим виявився страх втрати близьких: *«смерті рідних», «втратити близьких мені людей», «смерті близької людини»*. Війна додає невпевненості: *«що війна буде тривати довго», «втратити батьків через війну», «затягування війни на багато років»*. Ці відповіді підкреслюють вплив воєнних реалій на учнівську молодь. Респонденти часто згадували страх життєвих невдач: *«не знайти себе», «нічого не досягти», «що в мене нічого не вийде»*. Матеріальні страхи також є розповсюдженими: *«бути бідним», «злидні», «залишитись без матеріальної подушки»*. Досить поширеним також є страх самотності: *«залишитися самою», «самотності і не самореалізуватись», «що мене покине кохана людина»*. Також старшокласники згадують страхи перед фізичною небезпекою та хворобами: *«невеличких*

хвороб», «жахливих страждань», «смерті», «павуків, води», «сонний параліч».

Ці страхи є природними і відображають базові потреби в безпеці.

Загалом страхи старшокласників багатогранні та відображають як їхні індивідуальні переживання, так і соціальні проблеми.

Розглянемо доповнення такого речення: «Останнім часом я найчастіше думаю про...». Знов звернемося до хмари слів (рис. 3.3.4).

Рисунок 3.3.4. Хмара думок із продовженнями речення «Останнім часом я найчастіше думаю про...»

Хмара думок показує, що основні теми, які хвилюють респондентів, стосуються майбутнього, освіти та підготовки до НМТ (Національного мультипредметного тесту). Такі слова, як «майбутнє», «навчання», «гроші», «професія», свідчать про зосередженість на виборі професійного шляху, вступі до університету та забезпеченні матеріальної стабільності. Також старшокласники часто згадують такі слова, як «війна», «мир», «сім'я», що відображає вплив воєнних умов на думки молоді.

Доповнення речення «Найбільше я не впевнений(на) в...» також проливають світло на низку аспектів, які є проблемними для старшокласників. Найчастіше вони висловлюють тривогу щодо майбутнього: «майбутньому», «подіях, що не залежать від мене», «майбутньому в Україні». Їх також

хвилюють питання професійної реалізації: *«правильності обраної професії», «тому, що зможу знайти роботу за інтересом», «у своїх перших кроках після університету»*. Багато хто боїться невизначеності: *«завтрашньому дні», «тому, що буде завтра»*. Старшокласники часто згадували невпевненість у собі: *«собі», «своїх силах», «своїх знаннях»*. Учнівська молодь також турбується про свої можливості: *«чи зможу потягнути таку спеціальність», «уміння витримати емоційну напругу», «своїх інтелектуальних здібностях»*. Багатьох хвилює й економічна складова: *«грошах», «стабільності фінансів», «чи зможу забезпечити собі гарне життя»*. Відповіді багатьох респондентів відображають і значний стрес через навчання та складання випускних іспитів (вони ж необхідні для вступу в ЗВО): *«здачі НМТ», «результатах екзаменів», «виборі навчального закладу», «гарному складанні НМТ», «у своїй підготовці до НМТ»*. Старшокласники також висловлюють сумніви щодо зовнішнього середовища, зокрема щодо воєнних подій: *«майбутньому країни», «стабільності в цьому світі», «глобальній політичній ситуації», «розвитку подій війни», «військовому положенні нашої країни»*.

Таким чином, відповіді старшокласників демонструють їхні тривоги щодо майбутнього, стабільності, власних сил.

Останнім реченням, на доповнення якого ми звернемо увагу, є таке: *«Якщо щось заважає реалізації моїх планів, я...»*. Відповіді допоможуть нам визначити, наскільки розвинена навичка ризик-менеджменту у старшокласників, чи є вони гнучкими та готовими до змін у своїх планах та діях, якщо щось піде не так.

Старшокласники демонструють різні стратегії реагування на перешкоди, які заважають реалізації їхніх планів. Переважно вони обирають активний підхід, проявляючи наполегливість і незламність: *«роблю все можливе», «йду напролом», «знайду вихід її реалізувати», «все одно буду їх реалізовувати», «я все одно їх досягну», «попри все буду йти вперед»*. Менша частина старшокласників виражає негативні емоції: *«злюсь», «плачу»*. Деякі учні знаходять підтримку в близьких: *«ділюся переживаннями», «обговорюю з*

батьками», «розраховую на підтримку батьків». Досить часто старшокласники зазначали про свою гнучкість та адаптивність: «міню план, а не ціль», «шукаю інші шляхи», «намагаюся знайти компроміс». Водночас є ті, хто обирає пасивний підхід або уникає дій: «нічого не роблю», «приймаю це», «чекаю». Але подібних відповідей не так багато.

Загалом більшість старшокласників готові боротися за свої цілі, адаптуватися та шукати нові шляхи для досягнення бажаного, що також підтверджує нашу гіпотезу щодо готовності учнівської молоді до змін.

Висновки до розділу 3

У межах цього розділу було проаналізовано емпіричне дослідження «Старшокласник – 2024», що було проведене за нашої безпосередньої участі на всіх етапах. До інструментарію дослідження було додано авторські блоки з незавершеними реченнями та семантичним диференціалом.

У ході аналізу отриманих даних було розглянуто термінальні та інструментальні цінності старшокласників, їхні плани після закінчення школи, професії, які є для них престижними, привабливими, а також які вони планують обрати. Також було проаналізовано думки старшокласників щодо майбутнього, їхні страхи, тривоги, переживання. Деякі дані було розглянуто в порівнянні з результатами подібного дослідження «Старшокласник – 2021». Крім того, було розроблено індикатор орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти, що дозволило проаналізувати, як різноманітні об’єктивні умови проживання старшокласників та індивідуальні суб’єктивні характеристики впливають на їхні освітньо-професійні орієнтації.

Значну увагу в розділі приділено аналізу того, як старшокласники доповнювали надані незавершені речення щодо професійного вибору та майбутнього. Зокрема, було використано такий інструмент візуалізації, як хмара думок.

У результаті проведеного аналізу емпіричної бази роботи було підтверджено шість із семи запропонованих гіпотез, які стосуються динаміки деяких цінностей та особливостей освітньо-професійного вибору сучасних старшокласників.

ВИСНОВКИ

Здійснене нами дослідження освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників було спрямоване на з'ясування того, як їхні наявні можливості та ризики, що є об'єктивними, пов'язаними з безпековими умовами та водночас із суб'єктивним сприйняттям невизначеності та нестабільності, наразі зумовлюють відмінності в освітньо-професійних орієнтаціях та життєвих планах старшокласників та, відповідно, потенційно впливають на їхню реалізацію в майбутньому.

Завдяки визначенню теоретико-методологічної бази нашої кваліфікаційної роботи, освітньо-професійні орієнтації та життєві плани старшокласників були проаналізовані нами за допомоги застосування аксіологічного підходу, що передбачає погляд на них як на результат взаємодії термінальних та інструментальних цінностей учнівської молоді, та використання теоретичних розробок У. Бека, М. Дуглас, Е. Гідденса, Н. Лумана та З. Баумана щодо ризиків та суспільства ризику. Зокрема, було здійснено концептуалізацію освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників як одночасно індивідуального та загальносоціального ризику. Адже, з одного боку, будь-який вибір, у тому числі професійний, є ризиком, який впливає на конкретну особистість. З іншого боку, сукупність індивідуальних виборів сучасних старшокласників щодо освіти, професії та життєвих планів загалом можуть становити ризик на загальносоціальному рівні, що стосується майбутнього розвитку України. Дійти такого висновку ми змогли, застосувавши авторський синтетичний підхід до розуміння ризику у вивченні освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників.

У результаті роботи з емпіричними даними дослідження «Старшокласник – 2024», проведеного за нашої участі, було створено індекс

орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти. Цей індекс дозволив розрізнити старшокласників за рівнем їхньої орієнтованості на здобуття вищої освіти та порівняти, як наявні можливості та ризики відображаються на їхньому прагненні до продовження навчання після закінчення школи. Це є основою для реалізації їхніх освітньо-професійних орієнтацій у майбутньому.

Для глибшого розуміння думок старшокласників щодо професійного вибору, майбутнього, а також для визначення їхніх страхів, тривог, побоювань та загалом проблем, які їх турбують найбільше, у кількісне дослідження нами було інтегровано якісну методику незавершених речень, яка була представлена двома блоками речень. Застосування цієї методики дозволило отримати унікальні дані про думки, погляди, емоції учнівської молоді, які важко було б зафіксувати іншими методами. У контексті дослідження старшокласників, які наразі вимушені жити в складних соціальних умовах, цей підхід виявився особливо цінним, оскільки дозволив уникнути прямолінійності стандартних опитувань та зануритися в глибинні аспекти щодо того, як старшокласники сприймають реальність та себе в ній.

Здійснений нами порівняльний аналіз даних досліджень «Старшокласник – 2021» та «Старшокласник – 2024» дозволив підтвердити такі гіпотези:

- значущість освіти для старшокласників у період повномасштабного вторгнення підвищиться порівняно з періодом пандемії;
- в умовах війни орієнтації старшокласників на цінності матеріального благополуччя та самореалізації суттєво зміняться;
- сучасні старшокласники демонструють готовність до зміни професійної траєкторії в майбутньому;
- в сучасних умовах старшокласники, здійснюючи професійний вибір, орієнтуються не на зовнішні чинники, а переважно на власні інтереси та вподобання;

- існує протиріччя між професіями, які найімовірніше будуть обирати старшокласники, та нагальними потребами українського суспільства, які виникли внаслідок повномасштабної російсько-української війни.

Не було підтверджено лише одну гіпотезу, що було виведено з ідей Е. Гідденса, та передбачало те, що в сучасних обставинах невизначеності та нестабільності старшокласники орієнтуються на «безпечні» професії, намагаючись мінімізувати ризики в такий спосіб.

Проведене дослідження дозволило нам сформулювати низку практичних рекомендацій для різних соціальних суб'єктів.

На нашу думку, органам державної влади доцільно розробити національну програму профорієнтації, яка включатиме систематичні заходи в школах (як в офлайн-, так і в онлайн-форматі), які б підвищували мотивацію старшокласників обирати професії, які є найбільш необхідними для відбудови та розвитку України у повоєнний період. Також доцільно розробити державні програми підтримки студентів, які здобувають такі професії. Це могло б вплинути на вибір старшокласників на користь соціально значущих професій у сучасній та повоєнній Україні.

Інститути громадянського суспільства можуть організовувати інформаційні кампанії, які підвищують обізнаність молоді щодо перспектив у різних професійних сферах. Важливо також створювати центри психологічної допомоги для старшокласників, які відчують стрес, зокрема через невизначеність майбутнього професійного шляху. Важливо організовувати роботу цих центрів таким чином, щоб їхня ефективність була однаковою як в дистанційному, так і в очному форматах.

Отже, здійснене дослідження дало змогу схарактеризувати актуальні освітньо-професійні орієнтації та життєві плани українських старшокласників та визначити, як наявні можливості та ризики можуть потенційно впливати на реалізацію цих орієнтацій чи планів. Відповідно,

з'являється низка проблем, що потребують подальшого, вивчення, зокрема такі: як цифровізація освіти та життя загалом впливає на трансформації в освітньо-професійних орієнтаціях старшокласників, як зовнішні інститути можуть підтримувати молодь у процесі прийняття освітньо-професійних рішень, як мінімізувати нові нерівності в доступі до якісної освіти тощо. Таким чином, наша робота має певну практичну значущість, відкриваючи нові вектори для досліджень у межах вивчення проблематики освітньо-професійних орієнтації та життєвих планів сучасних старшокласників.

12.12.2024

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков : Висшая школа, 1988. 152 с.
2. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразіна, 2006. 576 с.
3. Scheler M. Wesen und Formen der Sympathie. Bonn, 1931.
4. Dewey J. Theory of Valuation. International Encyclopedia of Unified Science. 1939. Vol. II, No. IV (Chicago: The University of Chicago Press).
5. Weber. M. The Protestant ethic and the spirit of capitalism. Scribner/Simon & Schuster, 1930.
6. Durkheim E. The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and Its Method. Translated by W. D. Halls, Steven Lukes, ed. New York: The Free Press, 1982.
7. Durkheim E. Value Judgments and Judgments of Reality. Sociology and Philosophy. 1911. Translated by D. F. Pocock. London: Cohen and West, 1953.
8. Thomas W. Chlop polski w Europe i Ameryce. T. 1. W. Thomas, F. Znaniecki. Warszawa: Lud. Spoldz. Wyd., 1976. 63 s.
9. Adler F. The Value concept in sociology. American Journal. Sociology. 1962. №3. P. 272-279.
10. Kluckhohn C. Value and value-orientation in the theory of action. Toward a general theory of action. New York: Harper, 1962.
11. Parsons T. Struktura spoleczna a osobowosc. Warszawa: PWN, 1969.
12. Smelser N. Handbook of sociology. Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1988.
13. Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die material Wertethik: neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus. Bern: Francke, 1916.

14. Rokeach, M. *The Nature of Human Values*. Free Press, New York, 1973.
15. Schwartz S. H. *Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. Measuring attitudes cross-nationally: Lessons from the European Social Survey*. Ed. By In Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, Gillian Eva. London: Sage, 2007. P. 169–203.
16. Schwartz S. H. *Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. Advances in experimental social psychology*. Ed. By M. Zanna. New York: Academic Press, 1992. Vol. 25. P. 1-65.
17. Bieliaieva V. *Value transformations of Ukrainian student youth in the educational space*. 2022. *Media i Społeczeństwo* 2022; 17 (2), P. 125-132.
18. Беляєва В. О. *Цінність освіти та освітні цінності старшокласників України: значущість та вплив війни. Творення нових соціальних порядків в умовах російсько-української війни: збірник матеріалів XIII Львівського соціологічного форуму (Львів, 5 квітня 2023 р.) / за ред. д. філос. н., професора, члена-кореспондента НАН України В. П. Мельника. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023. С. 173-176 .*
19. Berne E. *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. Grove Press, New York., 1964, pp. 4-5.
20. Буяк Б. *Молодь як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціально-правової держави та громадянського суспільства. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України, 2007. С. 198-209.*
21. Inglehart R. *The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies*. *American Political Science Review* 65: 991-1017, 1971.
22. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, 1997. <https://doi.org/10.2307/j.ctv10vm2ns>

23. Inglehart R., Welzel C. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. doi:10.1017/CBO9780511790881
24. The Inglehart-Welzel World Cultural Map. World Values Survey 7, 2023. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/images/Map2023NEW.png> (дата звернення: 15.12.23)
25. Беляєва В. Індивідуалізація як новий вимір ціннісних орієнтацій студентської молоді. Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей учасників XVIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених. Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2020. С. 30-32.
26. Bauman Z. *Liquid modernity*. Cambridge, UK : Malden, MA: Polity Press ; Blackwell, 2000.
27. Bauman Z. *The individualized society*. Cambridge, U.K. : Polity Press, 2001.
28. Беляєва В. О. Індивідуалізація сімейних цінностей сучасної студентської молоді (кейс України). Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві : збірник тез доповідей учасників IV Конгресу Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28-29 жовтня 2021 р. Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. С. 271-272.
29. Гордійчук О. О. Ментальні передумови інтеграції України до Європейського Союзу. Наукове пізнання : методологія та технологія. 2019. № 3 (44). С. 4-11.
30. Станіславенко Л. Соціальні та економічні цінності українського суспільства. Політичне життя. Політична культура та ідеологія. 2021. №1. С. 103-111. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.1.13>
31. Грицак Н., Грицак Л. Загальнолюдські цінності як компонент моделі сучасного суспільства. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль). Тернопіль : Вектор ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 38–40.

- 32.Стойкова К. Трансформація цінностей сучасного українського суспільства. «Південноукраїнські наукові студії». V Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих вчених (14 – 15 грудня 2022 р.). Одеса, 2022. С. 58-62.
- 33.Рябека Є. Проблеми утвердження європейської демократичної аксіології в українському суспільстві. Мультиверсум. Філософський альманах, (5-6), 2019. С. 23-36. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2019.5-6.02>
- 34.Пачковський Ю. Ф., Бліхар М. П. Ціннісний контекст аналізу постмодерних соціальних змін. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2018. №. 77. С. 28-37.
- 35.Сокурянська Л. Г., Свід О. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності : назад до «матеріалізму»? Український соціологічний журнал. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. № 1-2. Вип. 17-18. С. 135-139.
- 36.Черниш Н. Й., Борецька М. Ю. Аксіологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри. Український соціум, 2021, 3(78). С. 34-53. <https://doi.org/10.15407/socium2021.03.034>
- 37.Батаєва К. В., Чумакова-Сєрова А.С. Візуалізовані цінності у соціальних практиках користувачів української соціальної мережі «Інстаграм». Український соціум. 2021. № 4 (79). С. 26-45. <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.026>
- 38.Власенко О. Соціально-культурні фактори та механізми формування системи громадянських цінностей старшокласників в освітньому середовищі. Українська полоністика. 2019. №. 16. С. 99-104.
- 39.Богомоллова Н. Проблема формування рис громадянськості у старшокласників у сучасних наукових дослідженнях. Цифровий репозитарій Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Випуск 69. 2019. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/27533> (дата звернення: 08.12.23)

40. Гончар Л. Залучення старшокласників до опанування сімейними цінностями в позакласній роботі закладу загальної середньої освіти. Наукові інновації та передові технології. №9 (11). 2022. С. 33-41. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-9\(11\)-33-41](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-9(11)-33-41)
41. Канішевська Л., Шахрай В. До питання формування сімейних цінностей у старшокласників: Scientific Collection «InterConf». 2022. №. 110. С. 156-162.
42. Шмиглюк О. Ціннісні орієнтації сучасних старшокласників з різним типом етнічної ідентичності. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 10 (55)
43. Міхєєва Л. Шляхи формування у старшокласників ціннісного ставлення до власного здоров'я. Psychology Travelogs, 2021 (1). С. 115–125. <https://doi.org/10.31891/PT-2021-1-10>
44. Вихрущ А., Смила Й. Цінності сучасних старшокласників. Підготовка педагогічних працівників до формування моральних цінностей у молоді. Amantius Akimjak Permanent education of music and church music teacher satthe institute of sacred art. 2019. С. 78
45. Пінігіна Ю. Формування системи цінностей в учнів старшого шкільного віку: теоретичні аспекти. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2020. Т. 1. №. 24. С. 106-109.
46. Щудло С. Освітні траєкторії євроінтеграції молоді. Молодь у сучасних євроінтеграційних процесах: правові, історико-політичні та соціокультурні аспекти: колективна монографія. За заг. ред. С. А. Щудло [Я. Комарницький, І. Мірчук, О. Проць та ін.]. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 123-147.
47. Тарасенкова Н. А., Лов'янова І. В., Желєзняк Н. П., Окунєв Б. Й. Реалізація індивідуальних освітніх траєкторій учнів в освітньому середовищі

- багатопрофільної школи. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. Т. 5. №. 126. С. 47-52.
- 48.Воронова О., Вадюник В. Вплив рівнів навчальної успішності на життєві плани старшокласників. 2017. URL: http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5612/1/The_%20impact_%20of_%20educational_%20attainment_%20levels_%20on_%20high%20school_%20seniors%27%20life%20_plans.pdf (дата звернення: 08.12.23)
 - 49.Сокурянська Л. Онлайн-освіта як соціальна та індивідуальна проблема. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2021. С. 4-18.
 - 50.Беляєва В. Онлайн-освіта як новий виклик суспільства ризику. Всеукраїнська наукова конференція «Україна як суспільство ризику» (м. Дніпро, 23 квітня 2021 року). Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+», 2021. С. 6-8.
 - 51.Beck U., Ritter M. *Risk Society : Towards a New Modernity*. Sage Publications; 1992. 261 p.
 - 52.Douglas P. M. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory* (1st ed.). Routledge, 1992. 323 p.
 - 53.Luhmann N. *Risk: A Sociological Theory* (1st ed.). Routledge, 2002. 236 p.
 - 54.Adam B., Beck U., van Loon J. (Eds.) *The risk society and beyond: Critical issues for social theory*. Sage Publications Ltd, 2000. <https://doi.org/10.4135/9781446219539>
 - 55.Giddens A. Risk and Responsibility. *The Modern Law Review*, vol. 62, no. 1, 1999. P. 1–10.
 - 56.Saks R. E., Shore S. H. Risk and Career Choice. *Advances in Economic Analysis & Policy*. Volume 5, Issue 1, 2005. P. 1-43
 - 57.Jackson D., Tomlinson M. Investigating the relationship between career planning, proactivity and employability perceptions among higher education students in uncertain labour market conditions. *Higher Education* 80, 2020. P. 435–455. <https://doi.org/10.1007/s10734-019-00490-5>

58. Zhang H., Zou B. A marriage-market perspective on risk-taking and career choices. *European Economic Review*. Volume 152, 2023. P. 1-33.
<https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2023.104379>
59. Lent R. W., Brown S. D. Career decision making, fast and slow: Toward an integrative model of intervention for sustainable career choice. *Journal of Vocational Behavior*. Volume 152, 2020. P. 1-15.
<https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103448>
60. Дейнеко О. О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 993. С. 168-175.
61. Дейнеко О. О. Професійні ризики сучасного студентства як компонент суспільства ризику: особливості ризиків фаз професійного буття. *Український соціум*. 2013. № 4(47). С. 26-38.
62. Белова Л. О. Мотивація до навчання як фактор ризику вищої освіти. *Новий Колегіум*. 2018. № 2. С. 7-12.
63. Сокурянська Л. Г. Онлайн-освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2021. Випуск 15. С. 4-18.
64. Беляєва В. Нові нерівності в освітньому середовищі України: можливості подолання. *Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XXII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (м. Харків, 15 березня 2024 року)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. С. 11-13.
65. Стеців І. С., Стеців І. І., Козик В. В., Бідюк Л. Проблеми працевлаштування у кризових умовах та шляхи їх вирішення. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. Vol. 2, No. 2, 2020. С. 204-211.

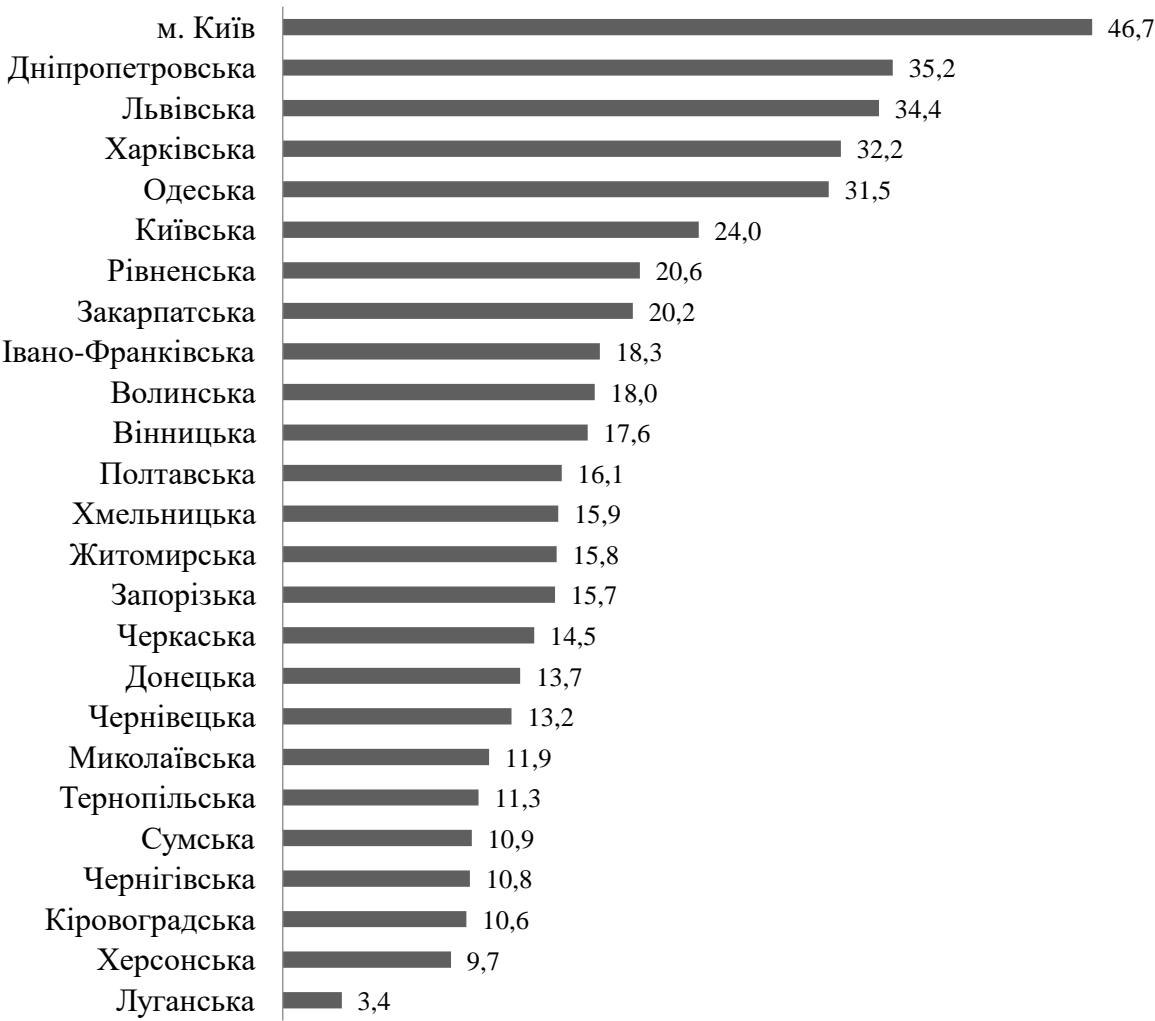
- 66.Чепурко Г. Ринок праці України: сучасні виклики та ризики. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. №3. С. 121–148. <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.121>
- 67.Вступ.ОСВІТА.УА. URL: <https://vstup.osvita.ua/> (дата звернення: 03.11.24)
- 68.Державна служба статистики в Україні. Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2024)
- 69.Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь в Україні. URL: <https://shorturl.at/WymsL> (дата звернення: 12.11.2024)
- 70.Платформа програми USAID «Мріємо та діємо». Українська молодь сьогодні. URL: <https://mriemotadiemorazom.org/ukrainian-youth-today> (дата звернення: 12.11.2024)
- 71.Bieliaieva V. The value of education and educational values of Ukrainian high school students: factor determination. Youth in Central and Eastern Europe. 2023. Vol. 10, №16. P. 6–17. <https://doi.org/10.24917/ycee.10371>
- 72.Bieliaieva V. Distance learning in Ukraine: high school students' and teachers' perspective. Vzdelávanie a spoločnosť IX, 2024. P. 56–62.
- 73.Романенко С. В. «Старшокласник – 2021». Звіт (Одеса). САУ – Портал Соціологічної асоціації України. URL: <https://sau.in.ua/research/starshoklasnyk-2021-zvit/> (дата звернення: 18.11.2024)
- 74.Кислова О. М., Ніколаєвська А. М. Підліткова сексуальність та проблеми сексуальної освіти в Україні. Український соціум. 2023. № 2(85). С. 190–206. <https://doi.org/10.15407/socium2023.02.190>
- 75.Borysov R. Ukrainian secondary school students about distance learning. Młodzież wobec zmian społecznych w świecie globalnych ryzyk. Rocznik Lubuski. 2022. Nom 48, scesc 1. P. 113–126.

76. Borysov R., Sokuryanska L. Education in extreme circumstances: opportunities, constraints, risks. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2023. Vol. 10, №16. P. 18–28.

ДОДАТКИ

Додаток А. Системний аналіз об’єкта дослідження

Рисунок А.1. Розподіл старшокласників України на початок 2023/2024 н.р.
за областю (тис. ос.)

Таблиця А.1.

Робочий розподіл областей України за регіонами

Регіон	Області
Схід	Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська

Захід	Тернопільська, Чернівецька, Хмельницька, Львівська, Волинська, Закарпатська, Рівненська, Івано-Франківська
Центр	Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Полтавська, Черкаська,
Північ	Чернігівська, Сумська, Київська, м. Київ
Південь	Херсонська, Миколаївська, Одеська

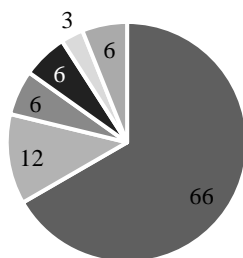
Рисунок А.2. Термінальні цінності української молоді, % до опитаних

Рисунок А.3. Оцінка професій за привабливістю та ефективністю в досягненні життєвого успіху, % до опитаних

Рисунок А.4. Міграційні настрої української молоді, % до опитаних

- Ні, я хочу жити в Україні
- Можливо, хотіли б попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б в Україну
- Можливо, хотіли б повчитися за кордоном якийсь час, але потім повернутися б в Україну
- Можливо, на деякий час, поки закінчиться війна або активні бойові дії на певній території України
- Так, я планую це зробити найближчим часом
- Важко відповісти

Рисунок А.5. Бажані професії та галузі, у яких хотіли б працювати українські підлітки 13-15 років у майбутньому, % до тих, хто визначився з професією

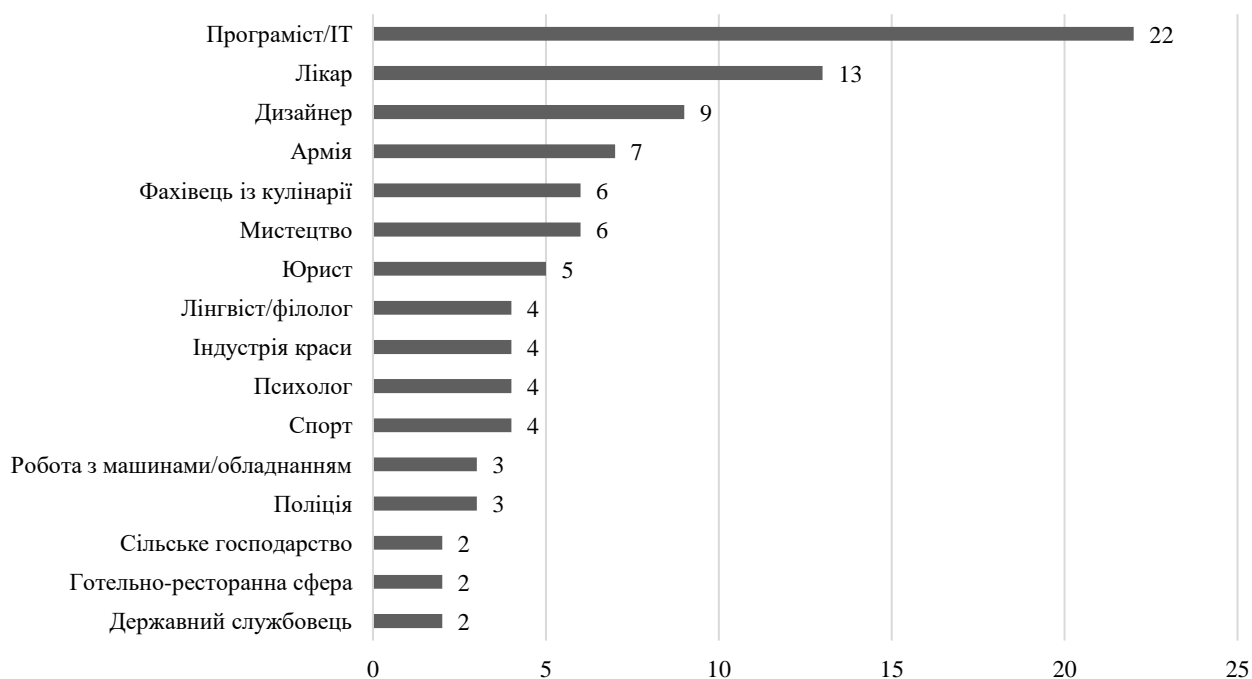

Рисунок А.6. Розподіл відповідей на запитання: «Чому Ви обрали цю спеціальність чи професію?», у % до тих, хто визначився з професією

Рисунок А.7. Розподіл відповідей на запитання: «Чому Ви не задоволені вибраною професією?», у % до задоволених та радше не задоволених

Додаток Б. Анкета дослідження «Старшокласник – 2024»

Шановний/на старшокласнику/ниця!

Запрошуємо Вас взяти участь у соціологічному опитуванні. Ми хочемо дізнатися про Ваші життєві, зокрема освітньо-професійні, плани на майбутнє, про Ваше сьогоднішнє повсякденне життя, про труднощі, з якими Ви стикаєтесь, про Ваші настрої, мрії, ціннісні орієнтації тощо.

Опитування анонімне, своє прізвище вказувати не потрібно. Отримані дані будуть використані тільки в узагальненому вигляді.

Наперед дякуємо Вам за щирі та повні відповіді!

ВКАЖІТЬ ВАШУ СТАТЬ:

1. Чоловіча

2. Жіноча

ВАШ ВІК _____ *повних років.*

У ЯКОМУ МІСТІ ВИ ЗАРАЗ ПРОЖИВАЄТЕ? -----

У якому місті знаходиться школа, в якій Ви навчаєтесь? -----

Чи змінювали Ви місто проживання після 24 лютого 2022 року?

1. Так
2. Ні

У якому форматі проводяться заняття в школі, де Ви навчаєтесь?

1. Виключно онлайн (дистанційно)
2. Виключно офлайн (очно)
3. У змішаному форматі (як онлайн, так і офлайн)

РОЗКАЖІТЬ ПРО ВАШЕ НАВЧАННЯ ТА ПЛАНИ НА МАЙБУТНЄ

ВАМ ПОДОБАЄТЬСЯ ЧИ НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ НАВЧАТИСЯ?

1. Взагалі не подобається
2. Скоріше, не подобається
3. Важко відповісти
4. Скоріше, подобається
5. Цілком подобається

ЯК ВИ ВЧИТЕСЬ? *(Виділіть кольором Ваші переважні бали)*

1__2__3__4__5__6__7__8__9__10__11__12

СКІЛЬКИ ГОДИН НА ДЕНЬ ВИ ЗАЗВИЧАЙ ВИТРАЧАЄТЕ НА ВИКОНАННЯ ДОМАШНІХ ЗАВДАНЬ?

ЩО ВИ ЗБИРАЄТЕСЯ РОБИТИ ОДРАЗУ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ШКОЛИ?

Будете працювати

1. Продовжите навчання у закладі професійної освіти (коледжі) в Україні
2. Продовжите навчання у закладі професійної освіти (коледжі) за кордоном

3. Продовжите навчання у закладі вищої освіти в Україні
4. Продовжите навчання у закладі вищої освіти за кордоном
5. Поєднуватимете роботу з навчанням
6. Створите сім'ю, будете займатися домашнім господарством
7. Підете добровольцем на фронт
8. Ще не визначились
9. Інше

На Вашу думку, отримати вищу освіту:

Неважливо	-3	-2	-1	0	1	2	3	Важливо
Некорисно	-3	-2	-1	0	1	2	3	Корисно
Легко	-3	-2	-1	0	1	2	3	Важко
Непотрібно	-3	-2	-1	0	1	2	3	Потрібно
Марна витрата часу	-3	-2	-1	0	1	2	3	Необхідний період у житті

ЩО СПОНУКАЄ ОТРИМАТИ ВИЩУ ОСВІТУ... (можна обрати декілька відповідей у кожному стовпчику)	...ВАШЕ ПОКОЛІННЯ	...ОСОБИСТО ВАС
Можливість стати культурною людиною	1	1
Можливість одержати професійні знання	2	2
Можливість спілкування з однолітками	3	3
Бажання батьків	4	4
Можливість досягти матеріального благополуччя в майбутньому	5	5
Можливість одержати диплом (все одно, за яким фахом), що може знадобитися в майбутньому	6	6
Сьогодні бути без вищої освіти соромно	7	7
Прагнення продовжити навчання за кордоном	8	8
Можливість зробити кар'єру як на Батьківщині, так і за кордоном	9	9
Знайти супутника(цю) життя	10	10
Нічого не спонукає	11	11
Інше _____		

ЧИ ОБРАЛИ ВИ СОБІ ПРОФЕСІЮ?

1.Так

2.Ні

ЯКІ ПРОФЕСІЇ АБО ВИДИ ЗАЙНЯТОСТІ... (можна дати декілька відповідей у кожному стовпчику)	...Ви вважаєте найбільш престижними?	...Є для Вас найбільш привабливими?	...Ви найімовірніше оберете?
Артист (співак, танцюрист тощо)	1	1	1
Архітектор	2	2	2

Бармен, офіціант	3	3	3
Блогер	4	4	4
Військовослужбовець	5	5	5
Водій	6	6	6
Графічний дизайнер	7	7	7
Економіст, бухгалтер	8	8	8
Журналіст	9	9	9
Інженер	10	10	10
Лікар	11	11	11
Медсестра	12	12	12
Менеджер	13	13	13
Науковець	14	14	14
Охоронець	15	15	15
Перекладач	16	16	16
Підприємець / Бізнесмен	17	17	17
Політик	18	18	18
Поліцейський	19	19	19
Програміст	20	20	20
Продавець	21	21	21
Психолог	22	22	22
Робітник (будівельник, слюсар, електрик тощо)	23	23	23
Соціолог	24	24	24
Соціальний працівник	25	25	25
Учитель	26	26	26
Фермер	27	27	27
Фрілансер	28	28	28
Юрист	29	29	29
Інша (напишіть)___			

Продовжіть, будь ласка, надані нижче речення:

- 1) У професії для мене найважливіше...
- 2) Процес вибору професії викликає у мене...
- 3) Якщо я думаю про свою майбутню професію, то...
- 4) Я можу пошкодувати про обрану професію, якщо...
- 5) Якщо я оберу професію, не схожу на професії моїх батьків, то...
- 6) Якщо в майбутньому я не зможу знайти роботу за професією, то...
- 7) Сьогодні молоді може бути важко обрати професію, тому що...

ДЕ ВИ ХОТІЛИ БИ ПРАЦЮВАТИ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ ФАХОВОЇ ОСВІТИ?

1. На державному підприємстві, в державній установі
2. У приватній вітчизняній фірмі
3. В іноземній фірмі в Україні
4. За кордоном
5. Хотіли б створити свій власний бізнес
6. У фірмі батьків, займатися родинною справою

7. Інше (вказіть) _____

ЧИ ДОВОДИЛОСЯ ВАМ ПРАЦЮВАТИ?

1. Так 2. Ні

18. ЯКЩО ТАК, ТО КИМ САМЕ? (напишіть) _____

ЩО З НАВЕДЕНОГО Є НАЙБІЛЬШ ЦІННИМ ДЛЯ ВАС? (оберіть не більше 3 варіантів відповіді)

1. Активна участь у суспільному житті
2. Взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням
3. Високе службове та суспільне становище
4. Друзі
5. Залучення до цінностей духовної культури, літератури, мистецтва
6. Здоров'я
7. Користь, принесена суспільству
8. Матеріальне благополуччя
9. Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів
10. Освіта
11. Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях
12. Особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей
13. Повноцінний відпочинок, цікаві розваги
14. Сім'я
15. Хороші, добрі стосунки з оточуючими
16. Цікава, творча робота, робота «до душі»
17. Інше _____

ЩО, НА ВАШ ПОГЛЯД, Є НАЙВАЖЛИВІШИМ СЬОГОДНІ ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ? (оберіть не більше 5 варіантів відповіді)

1. Високий інтелект, здібності	12. Хороше здоров'я
2. Приваблива зовнішність	13. Готовність йти на ризик
3. Працелюбність, сумлінність	14. Уміння іноді йти в обхід закону
4. Чесність, порядність, принциповість	15. Егоїзм, індивідуалізм
5. Вдалий шлюб	16. Готовність допомагати людям
6. Організаторські навички	17. Впливові/заможні родичі/батьки
7. Впливові друзі	18. Знання іноземних мов
8. Хороша освіта	19. Прагнення й уміння робити добро людям
9. Вихованість, гарні манери	20. Уміння переконувати, красномовність
10. Політична активність	21. Уміння розпоряджатися грошима
11. Везіння, щасливий випадок	22. Цифрова компетентність
23. Інше _____	

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ

ЯКОЮ МІРОЮ ВИ ВІДЧУВАЄТЕ СЕБЕ...

	Повною мірою	Скоріше відчуваєте	Важко відповісти однозначно	Скоріше не відчуваєте	Не відчуваєте
--	--------------	--------------------	-----------------------------	-----------------------	---------------

представником своєї етнічної групи					
громадянином України					
представником свого регіону					
мешканцем свого рідного міста, села, селища					
європейцем					
громадянином світу					

ВИ ПЛАНУЄТЕ ЧИ НЕ ПЛАНУЄТЕ МАТИ ВЛАСНУ СІМ'Ю?

1. Плануєте
2. Не плануєте
3. Ще не думали про це

ЯКИЙ, З ВАШОЇ ТОЧКИ ЗОРУ, НАЙКРАЩИЙ ВІК ДЛЯ ВСТУПУ ДО ШЛЮБУ?

ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ

1. _____ років
2. Будь-який, головне зустріти свою «половинку»

ДЛЯ ЖІНОК

1. _____ років
2. Будь-який, головне зустріти свою «половинку»

ДО ВСТУПУ В ШЛЮБ...

...ЧОЛОВІКУ ПОТРІБНО:

1. Отримати освіту
2. Зробити кар'єру
3. Отримати матеріальну самостійність
4. Навчитися розбиратися в людях
5. Знайти справжню любов
6. Насолодитися свободою
7. Нічого не потрібно, все це можна поєднувати з сімейним життям
8. Інше _____

...ЖІНЦІ ПОТРІБНО:

1. Отримати освіту
2. Зробити кар'єру
3. Отримати матеріальну самостійність
4. Навчитися розбиратися в людях
5. Знайти справжню любов
6. Насолодитися свободою
7. Нічого не потрібно, все це можна поєднувати з сімейним життям
8. Інше _____

ЧИ ХОТІЛИ Б ВИ МАТИ ДІТЕЙ?

1. Так (зазначте, скільки саме) _____
2. Ні
3. Ще не думали про це

ХТО БУДЕ ГОЛОВОЮ У ВАШІЙ МАЙБУТНІЙ СІМ'І?

1. Ви
2. Ваш чоловік (дружина)
3. І Ви, і Ваш чоловік (дружина)

ДЕКІЛЬКА ЗАПИТАНЬ ПРО ВАШУ БАТЬКІВСЬКУ СІМ'Ю

ЯКЩО У ВАШИХ БАТЬКІВ ВИНΙΚАЮТЬ КОНФЛІКТИ, ТО:

1. Батьки намагаються приховати це від Вас
2. Не звертають на Вас уваги під час своїх сварок
3. Намагаються залучити Вас на свій бік
4. «Зривають» на Вас роздратування
5. Інше _____

У РАЗІ СКЛАДНОЇ ЖИТТЄВОЇ СИТУАЦІЇ ДО КОГО ВИ ШВИДШЕ ЗА ВСЕ ЗВЕРНЕТЕСЯ ПО ДОПОМОГУ? (можна обрати декілька варіантів відповіді)

1. До мами	8. Зателефонуєте до служби довіри
2. До тата	9. До віртуальних друзів у мережі
3. До брата, сестри	10. До коханої людини
4. До інших родичів	11. До священнослужителя
5. До друзів	12. Упораєтесь зі своїми проблемами без сторонньої допомоги
6. До вчителя	13. До випадкового знайомого (попутника)
7. До психолога	14. Інше _____

ЧИ МОЖНА НАЗВАТИ ДРУЖНИМИ ВАШІ ВІДНОСИНИ**З... (дайте одну відповідь у кожному стовпчику)**

	...МАМОЮ	...ТАТОМ
Так	1	1
Ні	2	2
Важко відповісти	3	3

ЧИ СВАРИТЕСЯ ВИ ЗІ СВОЇМИ БАТЬКАМИ?

1. Часто 2. Час від часу 3. Дуже рідко 4. Ніколи

ЯКІ ПОКАРАННЯ У РАЗІ НЕСЛУХНЯНОСТІ, НЕПОКОРИ, ПОГАНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСТОСОВУЮТЬ ДО ВАС БАТЬКИ?

1. Не карають
2. Карають морально: розмови (зокрема на підвищених тонах), ігнорування тощо
3. Позбавляють доступу до гаджетів та інтернету
4. Карають матеріально, не дають грошей
5. Садять під «домашній арешт», не пускають гуляти
6. Застосовують фізичні покарання
7. Інше _____

ЧЕРЕЗ ЩО ЗАЗВИЧАЙ ВІДБУВАЮТЬСЯ ВАШІ СВАРКИ З БАТЬКАМИ?

З МАМОЮ ЧЕРЕЗ:	З ТАТОМ ЧЕРЕЗ:
1. Гроші	1. Гроші
2. Розподіл домашніх обов'язків	2. Розподіл домашніх обов'язків
3. Проведення вільного часу	3. Проведення вільного часу
4. Друга, подругу	4. Друга, подругу
5. Успішність у школі	5. Успішність у школі
6. Зовнішній вигляд	6. Зовнішній вигляд
7. Доступ до гаджетів	7. Доступ до гаджетів
8. Надмірний час користування смартфоном чи комп'ютером, не пов'язаний з навчанням	8. Надмірний час користування смартфоном чи комп'ютером, не пов'язаний з навчанням

9. З інших причин _____
10. Важко відповісти _____

9. З інших причин _____
10. Важко відповісти _____

ЧИ ВВАЖАЄТЕ ВИ, ЩО ВИМОГИ БАТЬКІВ ДО ВАС СПРАВЕДЛИВІ?

1. Так, повністю справедливо	4. Скоріше несправедливо
2. Скоріше справедливо, ніж ні	5. Ні, несправедливо
3. Важко відповісти	

ЧИ Є У ВАС ГРОШІ НА КИШЕНЬКОВІ ВИТРАТИ?

1. Так	2. Ні

ЯКЩО ТАК, ТО СКІЛЬКИ «КИШЕНЬКОВИХ» ГРОШЕЙ ЗАЗВИЧАЙ У ВАС БУВАЄ НА ТИЖДЕНЬ? _____ гривень

ЯКИМ ЧИНОМ ВИ ЇХ ОТРИМУЄТЕ? (можна обрати декілька варіантів відповіді)

1. Отримуєте від батьків	4. Отримуєте від інших родичів
2. Працюєте	5. Отримуєте доходи з власного блогу / влогу
3. Граєте в інтернет-казино	6. Отримуєте через букмекерські контори
7. Інше (напишіть) _____	

НА ЩО ВИ ЗАЗВИЧАЙ ВИТРАЧАЄТЕ ЦІ ГРОШІ? (оберіть не більш 3 варіантів відповіді)

1. На проїзд
2. На їжу
3. На канцелярське приладдя
4. На книги
5. На мобільні додатки
6. На віртуальні казино, букмекерські ставки
7. На ігрові автомати
8. На платні послуги в соціальних мережах та онлайн-іграх
9. На відвідування нічних клубів
10. На відвідування кафе
11. На оплату мобільного телефону та доступу до інтернету
12. На придбання одягу
13. На алкоголь (пиво, коктейлі, вино тощо)
14. На тютюнові вироби
15. На вейпи (електронні сигарети)
16. На донати
17. Інше _____

ЯКА ОСВІТА У ВАШИХ БАТЬКІВ?

БАТЬКА	МАТЕРІ
1. Неповна середня	1. Неповна середня
2. Середня загальна	2. Середня загальна
3. Середня спеціальна	3. Середня спеціальна
4. Незавершена вища	4. Незавершена вища
5. Вища	5. Вища
6. Науковий ступінь (кандидат, доктор наук)	6. Науковий ступінь (кандидат, доктор наук)
7. Не знає	7. Не знає

КИМ ПРАЦЮЮТЬ / ЧИМ ЗАЙМАЮТЬСЯ ВАШІ БАТЬКИ?

	Батько	Мати
Директор, керівник, член правління фірми, установи, підприємства	1	1
Фахівець з вищою освітою (викладач, вчитель, лікар, юрист, інженер)	2	2
Працівник із середньою спеціальною освітою (секретар, перукар, медсестра тощо)	3	3
Військовослужбовець (зараз в діючій армії)	4	4
Співробітник правоохоронних органів, військовослужбовець (в тилу)	5	5
Домогосподар (домогосподарка)	6	6
Фермер	7	7
Зареєстрований безробітний	8	8
Не має постійної роботи, але підробляє в різних місцях залежно від обставин	9	9
Не працює і не має ніяких джерел доходу	10	10
Пенсіонер, що не працює	11	11
Важко відповісти	12	12
Інше (вказіть) _____		

ЯК ВИ ОЦІНЮЄТЕ МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ВАШОЇ СІМ'Ї?

1. Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти харчування
2. На їжу грошей вистачає, але покупка одягу або взуття створює для нас серйозні труднощі
3. На поточні витрати грошей достатньо, але для покупки товарів тривалого користування (меблі, гаджети, побутову техніку тощо) грошей не вистачає
4. Покупка товарів тривалого користування не викликає труднощів. Проте купівля нової машини, нового житла або дорогої туристичної поїздки нам поки не доступні
5. Можемо собі практично ні в чому не відмовляти

З КИМ ВИ ПРОЖИВАЄТЕ В ОДНІЙ КВАРТИРІ/ДОМІ? (оберіть у кожному рядку):

1. Мама ☐ Мачуха ☐ Подруга батька ☐
2. Батько ☐ Вітчим ☐ Друг матері ☐
3. Брат(и) ☐ Сестра(и) ☐
4. Бабуся ☐ Дідусь ☐
5. З ким ще (напишіть) _____

СКІЛЬКИ ДІТЕЙ У ВАШІЙ РОДИНІ? _____**ВКАЖІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ВІК ВАШИХ БАТЬКІВ:**

1. Мама _____ 2. Тата _____

ЧИ Є У ВАС СВОЯ ОКРЕМА КІМНАТА?

1. Так, маєте окрему кімнату
2. Живете в одній кімнаті з братом/сестрою
3. Живете всі в одній кімнаті

ЯКУ ДОПОМОГУ БАТЬКІВ ВИ ВВАЖАЄТЕ ПРИЙНЯТНОЮ ДЛЯ СЕБЕ В МАЙБУТНЬОМУ? (оберіть не більше 3 варіантів відповіді)

1. Забезпечення житлом
2. Регулярна грошова допомога
3. Допомога у вихованні дітей
4. Моральна підтримка
5. Оплата вищої освіти

6. Допомога у працевлаштуванні
7. Допомога у веденні господарства
8. Яку ще? _____
9. Не вважаєте, що батьки повинні Вам допомагати

ТЕПЕР ДЕКІЛЬКА ЗАПИТАНЬ ПРО ВАШЕ ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

ЯК ВИ ЗАЗВИЧАЙ ПРОВОДИТЕ ВІЛЬНИЙ ВІД ЗАНЯТЬ І ПІДГОТОВКИ УРОКІВ ЧАС? (можна обрати декілька варіантів відповіді)

1. Відвідуєте гуртки, курси, спортивні секції 2. Відвідуєте театри, музеї 3. Дивитесь телевізор 4. Доглядаєте за іншими членами родини 5. Займаюся волонтерством 6. Спілкуєтесь в інтернеті 7. Читаєте книги поза шкільною програмою 8. Ведете власний блог в інтернеті 17. Інше (напишіть) _____	9. Проводите час у віртуальних казино/букмекерських конторах 10. Допомагаєте батькам по дому 11. Працюєте 12. Граєте в комп'ютерні ігри 13. Гуляєте з друзями 14. «Блукаєте» інтернетом 15. Відвідуєте церкву 16. Займаєтесь з репетитором(ами)

ІЗ КИМ ВИ ЗАЗВИЧАЙ ПРОВОДИТЕ ВІЛЬНИЙ ЧАС?

(можна обрати декілька найважливіших варіантів відповіді)

1. Наодинці
2. Зі своїми батьками
3. З братом, сестрою
4. Зі своїм другом (подругою)
5. У компанії своїх друзів
6. Зі своїми віртуальними друзями в інтернеті
7. Зі своїм коханим (ою)
8. Інше (вказіть) _____

ЧИ МАЄТЕ ВИ У ВІЛЬНОМУ ДОСТУПІ:

<i>КОМП'ЮТЕР / НОУТБУК</i>	<i>ПЛАНШЕТ</i>	<i>СМАРТФОН</i>
1. Так	1. Так	1. Так
2. Ні	2. Ні	2. Ні

ОЦІНІТЬ ВАШУ СТУПІНЬ ВОЛОДІННЯ КОМП'ЮТЕРОМ (ІНШИМИ ГАДЖЕТАМИ)?

<i>КОМП'ЮТЕРОМ / НОУТБУКОМ</i>	<i>СМАРТФОНОМ / ПЛАНШЕТОМ</i>
1. Можете користуватися та усунути проблеми, що виникають з пристроєм і програмним забезпеченням	1. Можете користуватися та усунути проблеми, що виникають з пристроєм і програмним забезпеченням
2. Можете користуватися, але обслуговування та установка програм викликає утруднення	2. Можете користуватися, але обслуговування та установка програм викликає утруднення
3. Взагалі не вмієте користуватися	3. Взагалі не вмієте користуватися

ЕЛЕКТРОННІ ГАДЖЕТИ (КОМП'ЮТЕР, СМАРТФОН, ПЛАНШЕТ) - ЦЕ ДЛЯ ВАС ПЕРШ ЗА ВСЕ: (оберіть не більш 3 варіантів відповіді)

1. Джерело інформації	7. Спосіб презентації себе в блозі
2. Засіб спілкування	8. Доступ до соціальної мережі
3. Помічник у підготовці домашніх завдань	9. Засіб для замовлення товарів та послуг
4. Засіб додаткового заробітку	10. Ваша майбутня професія
5. Доступ до віртуальних казино /
букмекерських ставок	11. Елемент іміджу
6. Доступ до комп'ютерних ігор	12. Вони взагалі Вам не потрібні
	13. Інше _____

СКІЛЬКИ ЧАСУ НА ДЕНЬ ВИ ПРОВОДИТЕ ЗА КОМП'ЮТЕРОМ / НОУТБУКОМ?

1. До 2 год. 2. 2-4 год. 3. Більше 4 год. 4. У Вас немає доступу до комп'ютеру

СКІЛЬКИ ЧАСУ НА ДЕНЬ ВИ КОРИСТУЄТЕСЬ СМАРТФОНОМ / ПЛАНШЕТОМ?

1. До 2 год. 2. 2-4 год. 3. Більше 4 год. 4. Кожну вільну хвилину
5. У Вас немає доступу до смартфона/планшету

КОРИСТУВАЧЕМ ЯКИХ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ/ ХОСТИНГІВ ВИ Є? (можна обрати декілька варіантів відповіді)

1. Facebook	6. TikTok
2. Instagram	7. Youtube
3. Twitter	8. Віртуальні казино, букмекерські контори
4. Сайти знайомств (Tinder, Badoo)	9. Месенджери (Viber, Telegram, WhatsApp...)
5. Ігрові онлайн-спільноти	10. Не користуєтесь

ЧИ МАЄТЕ ВИ ВЛАСНИЙ БЛОГ/ ВЛОГ? 1. Так 2. Ні

ЯКЩО ТАК, ТО ЯКУ МАКСИМАЛЬНУ КІЛЬКІСТЬ ПІДПИСНИКІВ ВИ МАЄТЕ? __

УКАЖІТЬ, В ЯКІЙ САМЕ СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ ВИ МАЄТЕ СТІЛЬКИ ПІДПИСНИКІВ?

УЯВІТЬ, ЩО ВИ ЗАБУЛИ ВДОМА СМАРТФОН/МОБІЛЬНИЙ ТЕЛЕФОН. ВАШІ ДІЇ?

1. Продовжите шлях і не згадуватимете про нього весь день
2. Повертатися не будете, але весь день відчуватимете його брак
3. Повернетеся за ним заради порядку, про всяк випадок
4. Повернетеся обов'язково, оскільки без нього Ви «як без рук»
5. Інше _____

ЯКЩО ВИ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ СМАРТФОНУ/ПЛАНШЕТУ/МОБ. ТЕЛЕФОНУ, ЩО ВИ БУДЕТЕ ВІДЧУВАТИ:

1. Страх, що Ви залишилися без зв'язку	5. Печаль
2. Дратівливість	6. Розгубленість
3. Поганий настрій	7. Спокій
4. Радість та звільнення	8. У мене такого ніколи не буває
9. Інше _____	

У ЯКИХ ВИПАДКАХ ВИ ВИКОРИСТОВУЄТЕ ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ (ШІ):

1. у підготовці домашніх завдань
2. для самоосвіти

3. для написання текстів у блогах, створення малюнків
4. для отримання різноманітних порад
5. інше _____
6. не використовували ніколи

ЯКІ САМЕ ПРОГРАМИ ІШІ ВИ ВИКОРИСТОВУЄТЕ? _____

ОЦІНІТЬ, НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ ДАНИМ, ОТРИМАНИМ ЗА ДОПОМОГОЮ ІШІ?

1. Повністю довіряєте
2. Скоріше довіряєте, ніж ні
3. Важко відповісти
4. Скоріше ні, ніж так
5. Повністю не довіряєте

ЩЕ ДЕКІЛЬКА ЗАПИТАНЬ ПРО НАВЧАННЯ ТА ШКОЛУ

ЯКІ ТИПИ ГАДЖЕТІВ ВИ ВИКОРИСТОВУЄТЕ ДЛЯ ОНЛАЙН-НАВЧАННЯ?

- 1.Комп'ютер/ноутбук 2.Планшет 3.Смартфон 4.TV 5.Інші _____

ЯКІ ПЛАТФОРМИ ВИ ВИКОРИСТОВУЄТЕ У ДИСТАНЦІЙНОМУ НАВЧАННІ?

1. ZOOM	4. Google Classroom	7. Telegram
2. Moodle	5. e-mail	8. Skype
3. 8x8	6. Viber	9. Інші _____

ЧИ ЗГОДНІ ВИ З НАВЕДЕНИМИ НИЖЧЕ ТВЕРДЖЕННЯМИ ЩОДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ (зробіть одну позначку у кожному рядку)

Твердження	Повністю згодні	Швидше так, ніж ні	Важко оцінити	Швидше ні, ніж так	Повністю не згодні
1. ДН дозволило Вам глибше вивчити предмети, ніж очне навчання	1	2	3	4	5
2. ДН – це вимушена міра під час карантину/військового стану	1	2	3	4	5
3. ДН – це добре тільки для позашкільного навчання	1	2	3	4	5
4. ДН – це швидше розвага, ніж навчання	1	2	3	4	5
5. Школи в сучасному світі повинні існувати переважно у форматі ДН	1	2	3	4	5
6. Під час ДН не вистачало живого контакту зі вчителями	1	2	3	4	5
7. Вступаючи до закладу вищої освіти, оберете той, де пропонується ДН	1	2	3	4	5
8. Під час ДН не вистачало живого контакту з однокласниками	1	2	3	4	5
9. ДН не годиться для отримання базової освіти, а корисне лише для	1	2	3	4	5

опанування навичок у вузькому напрямі					
10. ДН дозволило Вам поліпшити оцінки зі шкільних предметів	1	2	3	4	5
11. ДН – це швидше канікули/відпочинок	1	2	3	4	5
12. Через ДН побоюєтесь за результати НМТ	1	2	3	4	5

ЯК ВІЙНА ВПЛИНУЛА НА ВАШІ СТОСУНКИ З ОДНОКЛАСНИКАМИ?

Ми стали менше спілкуватись у школі	-3	-2	-1	0	1	2	3	Ми стали більше спілкуватись у школі
Наша співпраця у навчанні зменшилась	-3	-2	-1	0	1	2	3	З'явилося більше співпраці у навчанні
Наших зустрічей поза навчанням стало значно менше	-3	-2	-1	0	1	2	3	Наших зустрічей поза навчанням стало значно більше
Емоційна підтримка з боку однокласників зменшилась	-3	-2	-1	0	1	2	3	Ми стали більше емоційно підтримувати одне одного
Ми стали більше конфліктувати	-3	-2	-1	0	1	2	3	Ми стали менше конфліктувати
Наші стосунки стали напруженими через різні погляди	-3	-2	-1	0	1	2	3	Між нами з'явилося більше розуміння та терпимості

З ЯКИМИ ТВЕРДЖЕННЯМИ ПРО ВАШИХ ВЧИТЕЛІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ ВИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ? (оберіть варіанти, які найбільш точно характеризують Ваших вчителів)

Ваші вчителі...

1. Є для Вас джерелом підтримки

2. Погано розуміють Вас та Ваші потреби
3. Є для Вас наставниками
4. Допмагають Вам із навчанням у разі виникнення певних труднощів
5. Є надто вимогливими
6. Надихають Вас не здаватися перед труднощами
7. Більше критикують Вас, ніж підтримують
8. Більш зосереджені на своїх власних проблемах
9. Допмагають Вам визначитись із власним майбутнім
10. Роблять все, щоб навчальний процес відбувався, незважаючи на війну
11. Не можуть адаптувати навчання до умов воєнного стану
12. Допмагають Вам розуміти сенс російсько-української війни
13. Допмагають у Вашій волонтерській діяльності
14. Допмагають зберігати оптимізм і надію
15. Є байдужими до Вашого емоційного стану

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ ІЗ ТИМ, ЩО ВАШІ СТОСУНКИ З ВЧИТЕЛЯМИ ПІД ЧАС ВІЙНИ СТАЛИ БІЛЬШ БЛИЗЬКИМИ ТА ДОВІРЛИВИМИ?

1. Повністю погоджуєтесь
2. Скоріше погоджуєтесь
3. У чомусь так, у чомусь ні
4. Скоріше не погоджуєтесь
5. Повністю не погоджуєтесь

ЯК РЕАГУЮТЬ ВАШІ ВЧИТЕЛІ НА ПОГАНУ ПОВЕДІНКУ УЧНІВ НА УРОКАХ?

1. Ніяк не реагують
2. Роблять зауваження, проводять виховні бесіди
3. Повіdomляють батьків, класного керівника, завуча, директора
4. Відправляють на бесіду до директора/завуча
5. Ставлять двійку, дають додаткове домашнє завдання, контрольну роботу
6. Лають, ображають
7. Забирають телефон
8. Не пускають в туалет
9. Виганяють з класу
10. Принижують, чинять моральний тиск, «булять»
11. Занижують оцінки
12. Застосовують фізичні покарання
13. Інше

Продовжіть, будь ласка, речення:

Сьогодні школа насамперед є для мене...

НА ЗАКІНЧЕННЯ ДЕКІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ ПИТАНЬ

ВИ ЗАДОВОЛЕНІ ЧИ НЕ ЗАДОВОЛЕНІ СВОЇМ ЖИТТЯМ?

1. Повністю не задоволені
2. Скоріше не задоволені
3. Важко відповісти
4. Скоріше задоволені

5. Повністю задоволені

ЯКІ ЕМОЦІЇ ВИ ВІДЧУВАЄТЕ, КОЛИ ДУМАЄТЕ ПРО СВОЄ МАЙБУТНЄ?

1. Не замислюєтесь над майбутнім
2. Не відчуваєте жодних емоцій
3. Відчуваєте тривогу, страх, сумніви щодо майбутнього
4. Із упевненістю та оптимізмом дивитеся в завтрашній день
5. Щоб не сталося в житті, Ви будете сприймати це як нормальний перебіг подій

Оцініть своє майбутнє за такими характеристиками:

Непередбачуване	-3	-2	-1	0	1	2	3	Передбачуване
Ви не можете його контролювати	-3	-2	-1	0	1	2	3	Ви можете його контролювати
Ви його ще не спланували	-3	-2	-1	0	1	2	3	Ви його вже спланували
Нестабільне	-3	-2	-1	0	1	2	3	Стабільне
Темне та безвихідне	-3	-2	-1	0	1	2	3	Світле та повне надії
Ви не впевнені в ньому	-3	-2	-1	0	1	2	3	Ви впевнені в ньому

Продовжіть, будь ласка, надані нижче речення:

1. Думаючи про своє майбутнє, я...
2. Я хочу, щоб моє майбутнє було...
3. Через 5 років я бачу себе...
4. Моєю найбільшою мрією є...
5. Найбільше в житті я боюсь...
6. Останнім часом я найчастіше думаю про...
7. Занепокоєння та тривогу в мене викликає...
8. Найбільше я не впевнений(на) в...
9. Якщо щось заважає реалізації моїх планів, я...

ЩИРО ДЯКУЄМО ВАМ ЗА УЧАСТЬ У ДОСЛІДЖЕННІ!

Додаток В. Термінальні та інструментальні цінності старшокласників

Рисунок В.1. Термінальні цінності українських старшокласників, 2021 та 2024 (у % до опитаних)

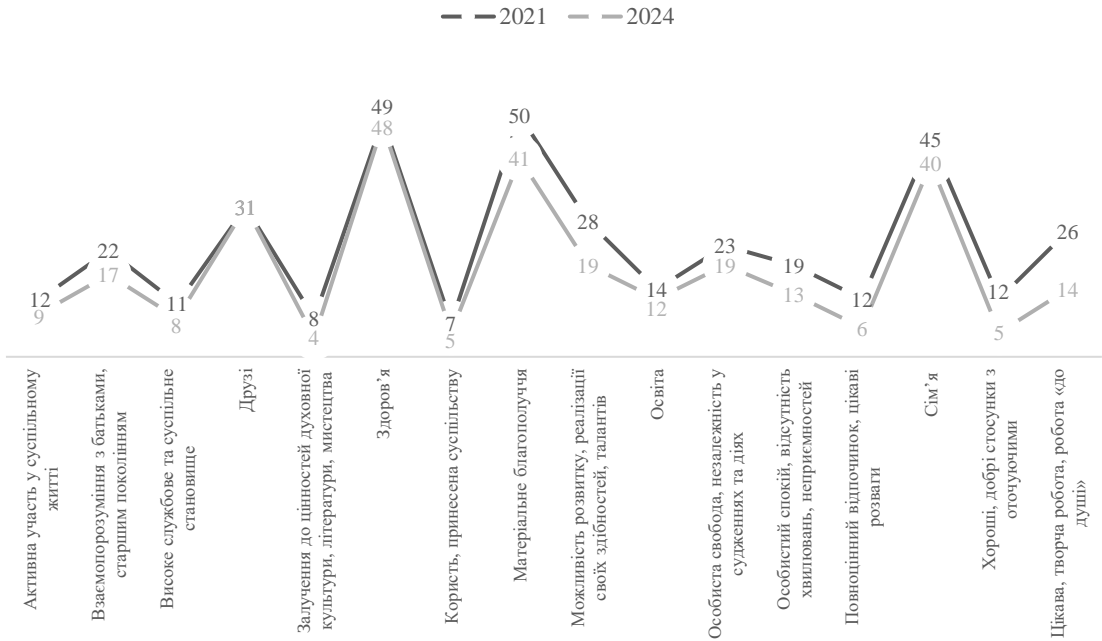
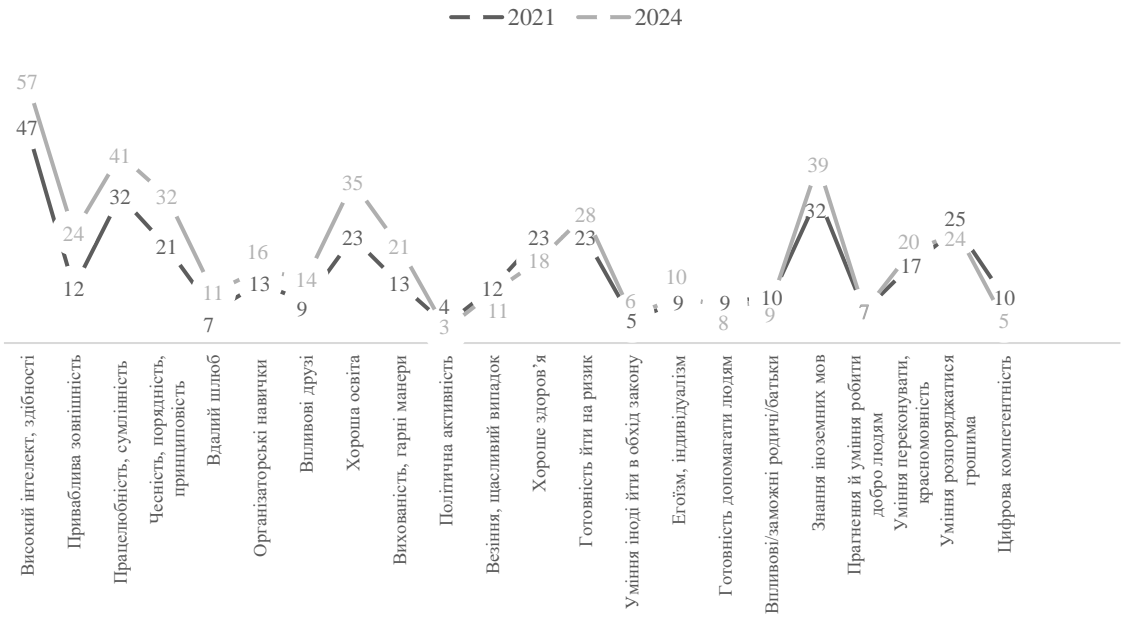
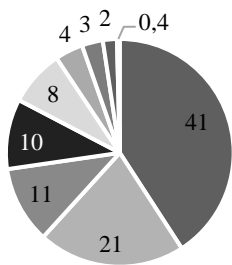

Рисунок В.2. Інструментальні цінності українських старшокласників, 2021 та 2024 (у % до опитаних)

Додаток Г. Освітньо-професійні орієнтації та життєві плани
старшокласників

Рисунок Г.1. Плани старшокласників після закінчення школи, 2024
(у % до опитаних)

- Продовжать навчання у закладі вищої освіти в Україні
- Ще не визначились
- Продовжать навчання у закладі вищої освіти за кордоном
- Поєднуюватимуть роботу з навчанням
- Продовжать навчання у закладі професійної освіти (коледжі) в Україні
- Продовжать навчання у закладі професійної освіти (коледжі) за кордоном
- Будуть працювати
- Підуть добровольцями на фронт
- Створять сім'ю, будуть займатися домашнім господарством

Таблиця Г.1.

Думки старшокласників щодо отримання вищої освіти, 2024 (у % до
опитаних та середніх)

	S	-3	-2	-1	0	1	2	3	
Неважливо	1,4	4	2	4	17	19	20	33	Важливо
Некорисно	1,5	5	4	2	15	17	21	38	Корисно
Важко	-1,3	24	22	25	20	4	3	2	Легко
Непотрібно	1,3	4	4	3	19	18	20	32	Потрібно
Марна витрата часу	1,1	5	4	5	20	23	21	24	Необхідний період у житті

Рисунок Г.2. Професії та види зайнятості, які є престижними й привабливими для старшокласників та ті, які вони найімовірніше оберуть, 2024 (у % до опитаних)

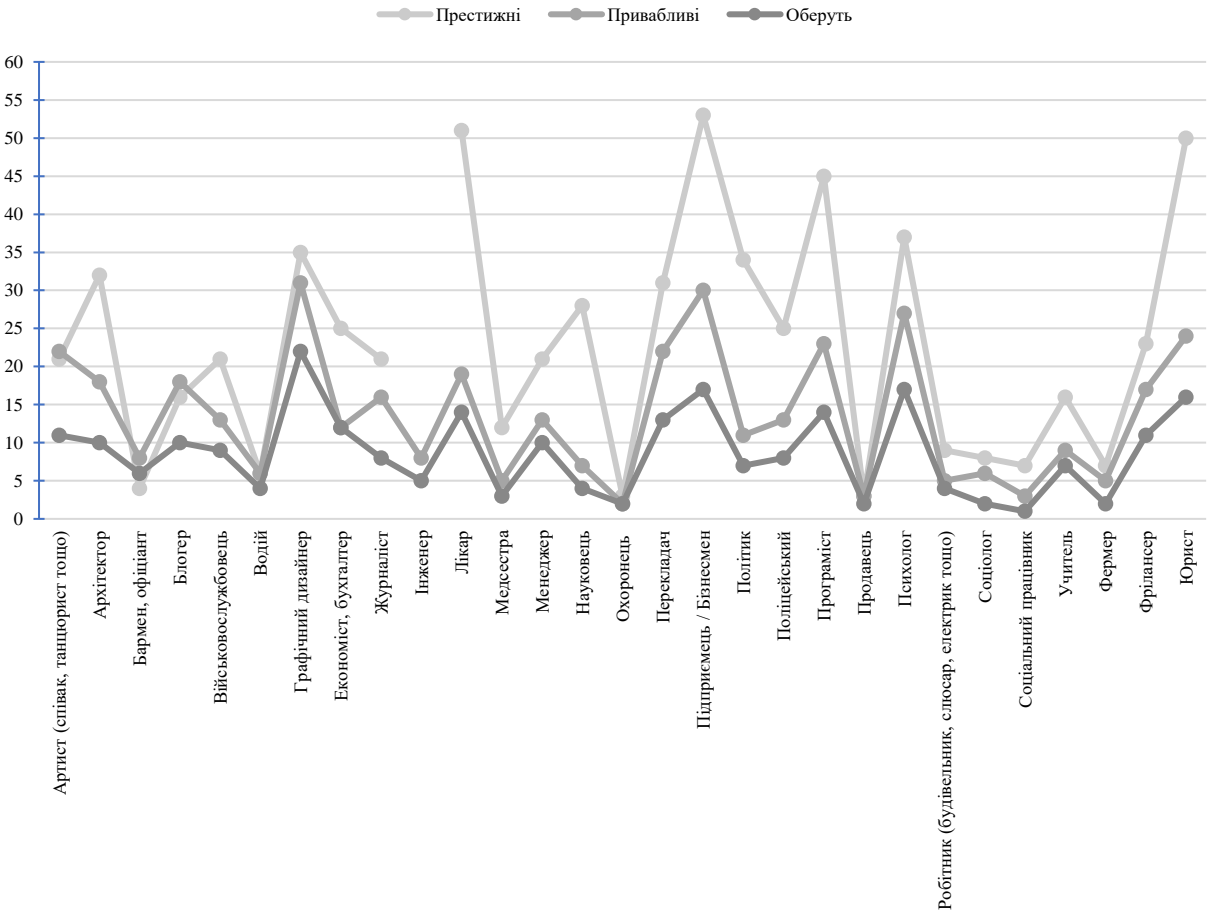

Рисунок Г.3. Де хотіли б працювати старшокласники після здобуття фахової освіти, 2024 (у % до опитаних)

**Додаток Д. Індекс орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти
(факторний аналіз)**

Таблиця Д.1.

Міра адекватності та критерій Бартлета

Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна.		,831
Критерій сферичності	Прибл. хі-квадрат	1413,224
Бартлета	ст.в.	6
	Знч.	,000

Таблиця Д.2.

Спільності

	Початкові	Вилучені
[Неважливо Важливо] На Вашу думку, отримати вищу освіту	1,000	,767
[Некорисно Корисно] На Вашу думку, отримати вищу освіту	1,000	,676
[Непотрібно Потрібно] На Вашу думку, отримати вищу освіту	1,000	,802
[Марна витрата часу Необхідний період у житті] На Вашу думку, отримати вищу освіту: Орієнтуйтеся на те, де знаходиться Ваша оцінка в межах на	1,000	,706

Метод виділення: Аналіз головних компонент.

Таблиця Д.3.

Повна пояснена дисперсія

Компонента	Початкові власні значення			Суми квадратів навантажень вилучення		
	Загалом	% Дисперсії	Кумулятивний %	Загалом	% Дисперсії	Кумулятивний %
1	2,951	73,785	73,785	2,951	73,785	73,785
2	,429	10,717	84,502			
3	,367	9,175	93,677			
4	,253	6,323	100,000			

Метод виділення: Аналіз головних компонент.

Таблиця Д.4.

Матриця компонент^а

	Компонента
	1
[Непотрібно Потрібно] На Вашу думку, отримати вищу освіту	,895
[Неважливо Важливо] На Вашу думку, отримати вищу освіту	,876
[Марна витрата часу Необхідний період у житті] На Вашу думку, отримати вищу освіту:	,840
Орієнтуйтеся на те, де знаходиться Ваша оцінка в межах на	
[Некорисно Корисно] На Вашу думку, отримати вищу освіту	,822

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

а. Вилучених компонент: 1

Таблиця Д.5.

Індекс орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти залежно від формату навчання в школі (у % до опитаних)

Формат навчання	Значення індексу орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти				
	1	2	3	4	5
Виключно онлайн (дистанційно)	7	22	19	25	27
Виключно офлайн (очно)	25	19	20	16	20
Змішаний формат (як онлайн, так і офлайн)	14	26	22	18	20

Таблиця Д.6.

Індекс орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти залежно від регіонів, де знаходяться їхні школи (у % до опитаних)

Регіон	Значення індексу орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти				
	1	2	3	4	5
Центр	21	24	18	18	19
Схід	6	20	19	25	30
Захід	25	18	21	16	19
Південь	15	24	24	17	20

Таблиця Д.7.

Індекс орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти залежно від того, наскільки їм подобається навчатися (у % до опитаних)

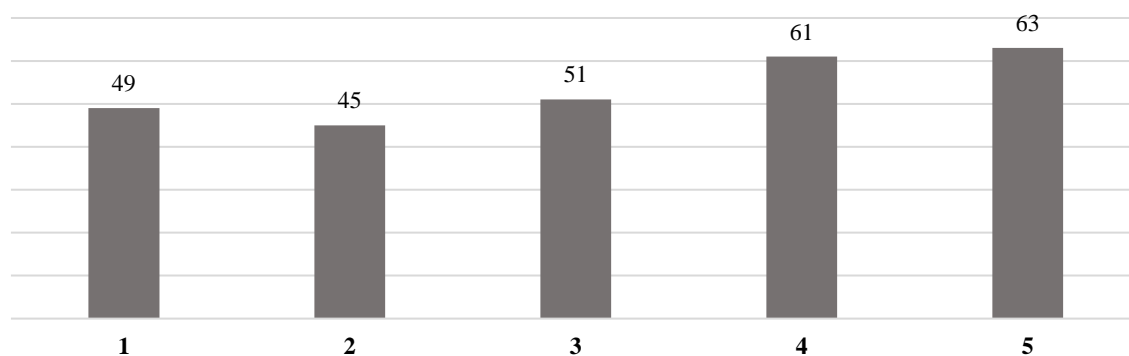
		Вам подобається чи не подобається навчатися?					Загалом
		Взагалі не подобається	Скоріше, не подобається	Важко відповісти	Скоріше, подобається	Цілком подобається	
Індекс орієнтації на отримання вищої освіти	1	60,0%	34,6%	22,2%	6,9%	4,3%	18,6%
	2	8,6%	26,9%	23,6%	20,2%	17,2%	21,3%
	3	11,4%	17,3%	23,1%	22,9%	12,9%	20,1%
	4	5,7%	15,4%	17,9%	23,4%	17,2%	18,6%
	5	14,3%	5,8%	13,2%	26,6%	48,4%	21,5%
Загалом		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Таблиця Д.8.

Індекс орієнтації старшокласників на отримання вищої освіти залежно від їхніх переважних оцінок у школі (у % до опитаних)

		Переважні оцінки в школі				Загалом
		1-3	4-6	7-9	10-12	
Індекс орієнтації на отримання вищої освіти	1	85,7%	56,3%	20,2%	9,3%	18,8%
	2		21,9%	21,1%	22,2%	21,3%
	3		15,6%	19,0%	20,4%	19,1%
	4	14,3%	6,3%	19,3%	19,1%	18,5%
	5			20,5%	28,9%	22,3%
Загалом		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Рисунок Д.1. Розподіл старшокласників, які обрали собі професію, залежно від індексу орієнтації на отримання вищої освіти (у % до опитаних)

Додаток Е. Думки старшокласників щодо сьогодення та майбутнього

Рисунок Е.1. Міра задоволеності старшокласників своїм життям (у % до опитаних)

Таблиця Е.1.

Думки старшокласників щодо їхнього майбутнього (у % до опитаних та середніх)

	S	-3	-2	-1	0	1	2	3	
Непередбачуване	-0,3	15	13	16	25	15	9	7	Передбачуване
Вони не можуть його контролювати	0,4	6	7	13	26	19	18	11	Вони можуть його контролювати
Вони його ще не спланували	0,2	12	10	11	24	17	14	13	Вони його вже спланували
Нестабільне	0,2	8	8	15	30	16	12	11	Стабільне
Темне та безвихідне	1	4	3	5	25	22	20	22	Світле та повне надії
Вони не впевнені в ньому	0,3	10	9	12	25	13	14	17	Вони впевнені в ньому

АНОТАЦІЯ

Роботу присвячено дослідженню особливостей освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів сучасних українських старшокласників. Сучасне українське суспільство зазнає значних змін під впливом воєнних дій, глобалізації, розвитку технологій. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації у 2022 році створило нові виклики для молоді, посиливши економічну нестабільність, невизначеність і соціальні ризики. В умовах масової еміграції та втрати трудового потенціалу актуальним є вивчення освітньо-професійних орієнтацій старшокласників, які формуються під впливом нових можливостей і ризиків.

Метою роботи є визначення того, як можливості та ризики потенційно впливають на реалізацію освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів українських старшокласників за сучасних умов. Об'єктом роботи є освітньо-професійні орієнтації та життєві плани сучасних українських старшокласників, а предметом – потенційний вплив наявних можливостей та ризиків на їх реалізацію.

Теоретична основа роботи ґрунтується на концепціях К. Клакхона, М. Рокича, Р. Інглхарта та інших, які досліджували цінності й ціннісні орієнтації, а також на підходах У. Бека, Е. Гідденса, З. Баумана, Н. Лумана та інших, які аналізували поняття ризику та концепцію суспільства ризику.

Емпірична основа роботи – дослідження «Старшокласник – 2021» (N=1311) та «Старшокласник – 2024» (N=663). Останнє містило значні авторські розробки інструментарію, зокрема щодо блоків із методикою незавершених речень та семантичним диференціалом.

Було сформульовано низку гіпотез, а саме: 1) старшокласники стали більше цінувати освіту після повномасштабного вторгнення, ніж у період

пандемії; 2) цінність самореалізації стала менш значущою для старшокласників у період повномасштабного вторгнення; 3) сучасні старшокласники готові до зміни професії в майбутньому або принаймні розглядають таку можливість; 4) думка батьків не є значно важливою для старшокласників у прийнятті рішень щодо здобуття освіти та вибору професії; 5) сьогодні існує протиріччя між професіями, які найімовірніше оберуть старшокласники, та нагальними потребами українського суспільства, які виникли внаслідок повномасштабного вторгнення; 6) старшокласники України відрізняються за мірою орієнтованості на здобуття вищої освіти з огляду на їхні об'єктивні умови та суб'єктивні характеристики можливостей реалізації освітньо-професійних планів; 7) за сучасних умов невизначеності та нестабільності старшокласники орієнтуються на «безпечні» професії, намагаючись таким чином мінімізувати ризики;

У результаті аналізу емпіричних даних було підтверджено всі зазначені гіпотези, крім останньої.

Наукова новизна роботи полягає в наданні визначення поняттю освітньо-професійних орієнтацій; концептуалізації освітньо-професійних орієнтацій та життєвих планів старшокласників як індивідуального ризику та загальносоціальної проблеми водночас, застосуванні синтетичного підходу до вивчення освітньо-професійних орієнтацій, вибору професії та життєвих планів, розглядаючи ризик одночасно як об'єктивну умову та суб'єктивну характеристику сприйняття реальності, розробці індексу орієнтацій старшокласників на отримання вищої освіти та застосуванні методики незавершених речень для вивчення особливостей професійного вибору та погляду на майбутнє старшокласників в умовах війни.

ABSTRACT

The study is dedicated to examining the educational and professional orientations and life plans of contemporary Ukrainian high school students. Current Ukrainian society is undergoing significant changes under the influence of military actions, globalization, and technological advancements. The full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in 2022 has created new challenges for young people, intensifying economic instability, uncertainty, and social risks. In the context of mass emigration and the loss of labor potential, studying the educational and professional orientations of high school students, shaped by new opportunities and risks, has become increasingly relevant.

The aim of this study is to determine how opportunities and risks potentially affect the realization of educational and professional orientations and life plans of Ukrainian high school students under current conditions. The object of the study is the educational and professional orientations and life plans of contemporary Ukrainian high school students, while the subject is the potential impact of existing opportunities and risks on their realization.

The theoretical foundation of the study is based on the concepts of C. Kluckhohn, M. Rokeach, R. Inglehart, and others who studied values and value orientations, as well as on the approaches of U. Beck, A. Giddens, Z. Bauman, N. Luhmann, and others who analyzed the concept of risk and the risk society framework.

The empirical basis of the study includes the studies “High School Student – 2021” (N=1311) and “High School Student – 2024” (N=663). The latter included significant original contributions to the methodological toolkit, particularly in blocks using the sentence completion method and semantic differential.

Several hypotheses were formulated, specifically: 1) high school students have come to value education more after the full-scale invasion compared to during the pandemic period; 2) the value of self-realization has become less significant for high school students during the full-scale invasion; 3) contemporary high school students are ready to change their profession in the future or at least consider such a possibility; 4) parental opinion is not significantly important for high school students in making decisions about education and career choice; 5) there is a contradiction between the professions most likely to be chosen by high school students and the urgent needs of Ukrainian society that emerged due to the full-scale invasion; 6) Ukrainian high school students differ in their orientation toward obtaining higher education depending on their objective conditions and subjective characteristics of realizing their educational and professional plans; 7) under current conditions of uncertainty and instability, high school students are oriented toward “safe” professions as a way to minimize risks.

The analysis of empirical data confirmed all the hypotheses except the last one.

The scientific novelty of the study lies in defining the concept of educational and professional orientations; conceptualizing educational and professional orientations and life plans of high school students as both an individual risk and a general social issue; applying a synthetic approach to studying educational and professional orientations, career choice, and life plans by considering risk simultaneously as an objective condition and a subjective characteristic of reality perception; developing an index of high school students' orientation toward higher education; applying the sentence completion method to study the peculiarities of professional choice and perspectives on the future of high school students under war conditions.